

Ontology and Epistemology of Organizational and Management Theories from the Perspective of the “Post-Postmodern Condition”

Reza Delavari¹ , Abolfazl Ghayeni²

1. Assistant Professor, Department of Management, Tolou-e Mehr University, Qom, Iran (Corresponding Author).

r.delavari@tolouemehr.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Management, Research Institute of Hawza and University, Qom, Iran.

againi@rihu.ac.ir

Received: 2025/04/24; Accepted 2025/12/14

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Intellectual developments at the end of the twentieth century and the beginning of the twenty-first century indicate that postmodernism, despite its important critical role in challenging modernist certainties and exposing the interrelations of power and knowledge, has gradually encountered significant theoretical and practical limitations. Excessive emphasis on relativism, the rejection of grand narratives, and the reduction of organizations to texts or discourses have weakened the explanatory capacity of organizational theories when confronted with the concrete complexities of contemporary organizations—particularly industrial, technological, and network-based organizations. Within this context, since the early 2000s, a range of theoretical approaches and alternative nomenclatures have emerged with the aim of moving beyond the impasses of postmodernism. These approaches can be broadly conceptualized under the heading of the “post-postmodern condition.”

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

This new condition does not imply a simple return to classical modernity, nor does it represent a straightforward continuation of postmodernism. Rather, it constitutes an effort to rethink fundamental concepts such as truth, rationality, agency, structure, ethics, and meaning, while acknowledging complexity, multilayered reality, and the necessity of theoretical integration. Organizational and management theories are inevitably subject to this rethinking, as digital transformation, globalization, cultural diversity, intensified uncertainty, and ethical and environmental crises have rendered single-dimensional and reductionist frameworks inadequate.

The primary objective of this article is to analyze the ontological and epistemological foundations of organizational and management theories within the post-postmodern condition. The article seeks to demonstrate how alternative philosophical approaches—such as critical realism, structuration theory, genetic structuralism, late pragmatism, discourse ethics, and interpretive interactionism—can overcome the limitations of postmodernism and open new horizons for organizational theorizing. The central question addressed is what kind of theoretical combination or integration can provide a valid and effective foundation for understanding contemporary organizations.

Method: This study adopts a qualitative, conceptual, and critical research design and is conducted through a library-based and documentary approach. Given that the aim of the research is not the empirical testing of hypotheses, but rather the clarification of theoretical and philosophical transformations and the assessment of alternative frameworks for organizational theory, a methodology appropriate to philosophical and theoretical analysis has been employed. In the first stage, conceptual analysis is used to examine the ontological and epistemological foundations of modern, postmodern, and post-postmodern approaches. This analysis is grounded in classical and contemporary texts in the philosophy of science, theoretical sociology, and organizational theory.

In the second stage, a comparative analysis is conducted to identify similarities and differences among selected approaches—namely Bhaskar’s critical realism, Giddens’s structuration theory, Bourdieu’s genetic structuralism, Rorty’s pragmatism, Habermas’s discourse ethics, and Brian Fay’s interpretive interactionism—in their treatment of key concepts such as reality, knowledge, agency, structure, and power. This comparison enables an evaluation of the analytical capacity of each approach for organizational analysis.

In the third stage, critical discourse analysis is employed to examine how concepts

such as knowledge, truth, power, and organization are represented in postmodern and post-postmodern theoretical texts. This approach helps clarify the epistemological and normative implications of each perspective for organizational theory and practice. Overall, the research methodology integrates conceptual, comparative, and critical analyses with the aim of proposing a multi-foundational framework for organizational theory in the post-postmodern condition.

Results: The findings of the study indicate that postmodernism, despite its critical achievements, tends at the ontological level to negate or weaken the notion of objective reality, and at the epistemological level to promote radical relativism. In organizational theory, this orientation has led to the marginalization of structural analysis, power relations, and causal mechanisms. In contrast, post-postmodern approaches emphasize the acceptance of a complex, multilayered reality that exists independently of the human mind, even though it can only be known in partial and context-dependent ways.

Critical realism provides the conceptual tools to distinguish between empirical, actual, and deep levels of organizational reality, demonstrating that unobservable structures and mechanisms play a decisive role in organizational action. Giddens's structuration theory and Bourdieu's genetic structuralism integrate agency and structure, conceptualizing the organization as a dynamic process of reproduction and transformation rather than as a static or purely discursive entity. Rorty's pragmatism emphasizes action and the functional character of knowledge, bringing organizational theory closer to problem-solving and lived experience.

Habermas's discourse ethics highlights that organizational legitimacy and cohesion depend on communicative rationality, free dialogue, and non-coercive participation. Brian Fay's interpretive interactionism underscores the multicultural and interpretive nature of knowledge, emphasizing the necessity of context-sensitive understanding. Taken together, the results show that no single approach provides sufficient explanatory power on its own; however, their integration can yield a rich and flexible framework for organizational theory.

Discussion and Conclusion: The discussion demonstrates that the post-postmodern condition should be understood not as a single coherent paradigm, but as an open horizon for critical theoretical integration. Contemporary organizations are characterized by complexity, uncertainty, conflicting interests, technological acceleration, and cultural diver-

sity. An adequate analysis of such organizations requires frameworks that attend simultaneously to material and structural realities, as well as to meaning, agency, and ethics. From this perspective, postmodernism's one-sided focus on discourse proves insufficient. The main conclusion of the article is that the most appropriate framework for organizational theory in the post-postmodern condition is a multi-foundational and integrative approach. This approach combines elements of critical realism (to explain structures and causal mechanisms), structuration theory and genetic structuralism (to understand the dialectic of structure and agency), and Habermas's discourse ethics (to address normative concerns and legitimacy), alongside pragmatic action-orientation and interpretive sensitivity. Such a framework enables reflective, interdisciplinary, and practically relevant theorizing, capable of addressing both the theoretical and practical demands of management and organization in the contemporary world.

The integration of these approaches is possible because each operates at a different level of analysis, making them complementary rather than conflicting. Critical realism operates at the ontological level, revealing that organizations have deep layers, real structures, and causal mechanisms. Structuration theory operates at the socio-behavioral level, explaining how these structures are reproduced or transformed through the daily actions of human agents. Habermas's theory of communicative action operates at the normative-ethical level, specifying criteria for legitimacy, understanding, dialogue, and fair decision-making. Since none of these approaches claims total explanatory exclusivity, their combination does not imply paradigmatic confusion, but rather an intelligent coexistence within a post-postmodern framework that accepts multilayeredness, complexity, and the multi-sourced nature of knowledge. Contemporary organizations, for a more accurate understanding, require models that simultaneously perceive real structure, recognize the role of agents, and incorporate criteria of justice and legitimacy in decision-making.

Practical Implications for Management and Organizations:

- Management must identify and reform hidden organizational structures.
- Change management should analyze employee behavior not based on "individual traits," but on the "structure-agency interaction."
- Organizations must establish mechanisms for genuine participation in decision-making.
- Management should distance itself from postmodern relativism and confusion, while accepting plurality.

- Ultimately, organizational theory must become multi-foundational and transdisciplinary.

Acknowledgements: The author gratefully acknowledges the scholars whose works provided the theoretical foundation for this study, as well as the anonymous reviewers whose constructive comments contributed to improving the quality of the article.

Conflict of Interest: The author declares that there is no conflict of interest regarding the conduct or publication of this research.

Keywords: Ontology, Epistemology, Organizational Theories, Management, Post-Post-modern Condition.

Cite this article: Delavari, Reza, and Ghayeni, Abolfazl (2026). Ontology and Epistemology of Organizational and Management Theories from the Perspective of the “Post-Postmodern Condition”. *Journal of Humanities Methodology*, 32(127): 65-106.

هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی نظریه‌های سازمان و مدیریت از منظر «وضعیت پسایست مدرن»

رضا دلاوری^{۱*} ، ابوالفضل گایینی^۲

۱. استادیار گروه مدیریت دانشگاه طلوع مهر، قم، ایران (نویسنده مسئول).

r.delavari@tolouemehr.ac.ir

۲. استادیار گروه مدیریت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

againi@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: تحولات فکری اواخر قرن بیستم و آغاز قرن بیست‌ویکم نشان می‌دهد که پست‌مدرنیسم، علی‌رغم نقش انتقادی مهم خود در به چالش کشیدن قطعیت‌های مدرنیستی و افشای پیوندهای قدرت و دانش، به تدریج با محدودیت‌های نظری و عملی جدی مواجه شده است. تأکید افراطی بر نسبی‌گرایی معرفتی، نفی روایت‌های کلان، و تقلیل واقعیت اجتماعی و سازمانی به متن، گفتمان یا بازی‌های زبانی، موجب شده است که نظریه‌های سازمان مبتنی بر این رویکرد، در تبیین سازوکارهای علی، ساختارهای پایدار، و الزامات عملی مدیریت با کاستی‌های قابل توجهی روبه‌رو شوند. این محدودیت‌ها به‌ویژه در مواجهه با سازمان‌های معاصر -از جمله سازمان‌های صنعتی پیچیده، بنگاه‌های فناوری، شبکه‌های فراملی و سازمان‌های دانش‌بنیان- آشکارتر شده‌اند.

در چنین بستری، از اوایل دهه ۲۰۰۰ میلادی، مجموعه‌ای از رویکردها و نام‌گذاری‌های نظری جدید با هدف عبور انتقادی از پست‌مدرنیسم و بازاندیشی در دستاوردها و ناکامی‌های آن پدیدار شده‌اند که ذیل عنوان کلی «وضعیت پسا-پست‌مدرن» قابل صورت‌بندی هستند. این وضعیت نه به معنای بازگشت ساده‌انگارانه به مدرنیته کلاسیک و عقلانیت ابزارمحور آن است و نه ادامه بی‌واسطه پست‌مدرنیسم؛ بلکه کوششی نظری برای تلفیق عقلانیت انتقادی، واقع‌گرایی مشروط، حساسیت تفسیری و ملاحظات هنجاری به شمار می‌آید.

نظریه‌های سازمان و مدیریت، به دلیل پیوند تنگاتنگ با عمل اجتماعی، تصمیم‌گیری، قدرت و اخلاق، ناگزیر از واکنش به این تحول معرفتی و هستی‌شناختی هستند. تحول دیجیتال، جهانی‌شدن، افزایش تنوع فرهنگی، تشدید عدم قطعیت، و بروز بحران‌های اخلاقی و زیست‌محیطی، چارچوب‌های تک‌بعدی و تقلیل‌گرا را ناکارآمد ساخته است. هدف اصلی این مقاله، تحلیل نظام‌مند بنیادهای هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی نظریه‌های سازمان و مدیریت در بستر وضعیت پسا-پست‌مدرن و تبیین امکان شکل‌گیری یک چارچوب تلفیقی و چندبیمانی برای نظریه‌پردازی سازمانی معاصر است.

روش: پژوهش حاضر از حیث هدف، بنیادی و از نظر ماهیت، کیفی، مفهومی و انتقادی است و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و تحلیل اسنادی انجام شده است. با توجه به این‌که مسئله اصلی تحقیق، نه آزمون تجربی فرضیه‌ها، بلکه واکاوی تحولات فلسفی و ارزیابی ظرفیت تبیینی رویکردهای نظری در حوزه سازمان و مدیریت است، روش‌شناسی پژوهش بر تحلیل نظری و فلسفی استوار شده است. بدین منظور، در گام نخست، از تحلیل مفهومی برای شناسایی و تبیین مفروضات هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی سه جریان اصلی مدرنیسم، پست‌مدرنیسم و پسا-پست‌مدرنیسم استفاده شده است. در گام دوم، روش تحلیل تطبیقی به کار گرفته شده است تا شباهت‌ها و تفاوت‌های رویکردهای منتخب فلسفی و اجتماعی، از جمله رئالیسم انتقادی روی باسکار، نظریه ساخت‌یابی آتونو گیدنز، ساختارگرایی تکوینی پیر بوردیو، پراگماتیسم متأخر ریچارد رورتی، اخلاق گفت‌وگویی یورگن هابرماس و تعامل‌گرایی تفسیری برایان فی، در مواجهه با مفاهیمی چون واقعیت، معرفت، کنش، ساختار و قدرت مورد مقایسه قرار گیرد. این تحلیل تطبیقی امکان ارزیابی توان تبیینی و کاربردی هر رویکرد در تحلیل مسائل سازمانی را فراهم می‌سازد.

در گام سوم، از تحلیل گفتمان انتقادی برای بررسی پیامدهای معرفت‌شناختی و هنجاری این دیدگاه‌ها در نظریه سازمان و مدیریت استفاده شده است. این مرحله به روشن شدن دلالت‌های عملی و ارزشی هر چارچوب نظری برای تصمیم‌گیری، مشروعیت و کنش مدیریتی کمک می‌کند. در مجموع، روش تحقیق ترکیبی از تحلیل مفهومی، تطبیقی و انتقادی است که با هدف ارائه چارچوبی تلفیقی و چندسطحی برای نظریه سازمان در وضعیت پسا-پست‌مدرن به کار گرفته شده است.

نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پست‌مدرنیسم، علی‌رغم دستاوردهای مهم خود در نقد عقلانیت ابزارمحور و افشای پیوندهای دانش و قدرت، در سطح هستی‌شناختی به تضعیف یا تعلیق واقعیت عینی و در سطح معرفت‌شناختی به نسبی‌گرایی افراطی گرایش دارد. این امر در حوزه نظریه سازمان به نادیده گرفتن ساختارهای پایدار، مناسبات قدرت نهادینه‌شده و سازوکارهای علی منجر شده و توان ارائه راهنمای عملی برای مدیریت و سیاست‌گذاری سازمانی را کاهش داده است.

در مقابل، رویکردهای پسا-پست‌مدرن بر پذیرش واقعیتی چندلایه، تاریخی و مستقل از ذهن تأکید دارند؛ واقعیتی که اگرچه شناخت آن همواره ناقص، خطاپذیر و زمینه‌مند است، اما نمی‌توان آن را صرفاً به گفتمان یا تفسیر فروکاست. رئالیسم انتقادی با تفکیک سطوح تجربی، بالفعل و عمیق واقعیت، امکان شناسایی مکانیسم‌های علی پنهان در سازمان‌ها را فراهم می‌کند. نظریه ساخت‌یابی و ساختارگرایی تکوینی نیز با تلفیق عاملیت و ساختار، سازمان را فرایندی پویا از بازتولید، مقاومت و تحول می‌دانند.

یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که اخلاق گفت‌وگویی هابرماس با تأکید بر عقلانیت ارتباطی و اجماع بدون سلطه، بُعد هنجاری نظریه سازمان را تقویت می‌کند، در حالی که پراگماتیسم و تعامل‌گرایی تفسیری، نظریه را به کنش، حل مسئله و تجربه زیسته نزدیک‌تر می‌سازند. در مجموع، نتایج حاکی از آن است که تلفیق انتقادی این رویکردها، نسبت به هر یک از آنها به‌صورت منفرد، از ظرفیت تبیینی و کاربردی بالاتری برخوردار است.

بحث و نتیجه‌گیری: بحث حاضر نشان می‌دهد که وضعیت پسا-پست‌مدرن را باید نه یک پارادایم منسجم و بسته، بلکه افقی باز برای بازاندیشی انتقادی و تلفیق نظری رویکردهای فلسفی و اجتماعی دانست. سازمان‌های معاصر در شرایطی از پیچیدگی، عدم قطعیت، شتاب فناورانه، تضاد منافع و تنوع فرهنگی فعالیت می‌کنند و تحلیل آنها مستلزم چارچوب‌هایی است که بتوانند به‌طور

هم‌زمان به واقعیت‌های مادی و ساختاری، معانی ذهنی و تفسیری، کنش انسانی و ملاحظات اخلاقی توجه کنند. از این منظر، تمرکز یک‌سویه پست‌مدرنیسم بر گفت‌وگو و نسبی‌گرایی معرفتی، برای نظریه سازمان کفایت ندارد.

نتیجه‌گیری اصلی مقاله آن است که مناسب‌ترین چارچوب برای نظریه سازمان و مدیریت در وضعیت پسا-پست‌مدرن، رویکردی چندبنیانی و تلفیقی است. این رویکرد، عناصر رئالیسم انتقادی را برای تبیین ساختارها و سازوکارهای علی، نظریه ساخت‌یابی و ساختارگرایی تکوینی را برای فهم دیالکتیک ساختار و عاملیت، و اخلاق گفت‌وگویی هابرماس را برای تأمین مشروعیت و بُعد هنجاری کنش سازمانی با یکدیگر ترکیب می‌کند. افزون بر این، بهره‌گیری از پراگماتیسم و تعامل‌گرایی تفسیری، پیوند نظریه با عمل و زمینه فرهنگی را تقویت می‌نماید.

چنین چارچوبی امکان نظریه‌پردازی بازتابنده، میان‌رشته‌ای و کاربردی را فراهم می‌سازد و می‌تواند به‌عنوان مبنایی معتبر برای تحلیل و مدیریت سازمان‌ها در جهان معاصر مورد استفاده قرار گیرد. تقدیر و تشکر: نویسنده از پژوهشگران و داورانی که با آثار و دیدگاه‌های خود به ارتقای این مقاله کمک کرده‌اند، سپاسگزاری می‌کند.

تعارض منافع: نویسنده اعلام می‌کند که هیچ‌گونه تعارض منافعی در انجام و انتشار این پژوهش وجود ندارد.

واژگان کلیدی: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، نظریه‌های سازمان، مدیریت، وضعیت پسا-پست‌مدرن.

استناد: دلاوری، رضا، و گایینی، ابوالفضل (۱۴۰۵). هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی نظریه‌های سازمان و مدیریت از منظر «وضعیت پساپست‌مدرن». مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۲(۱۲۷): ۶۵-۱۰۶.

مقدمه

نظریه‌های سازمان، همچون سایر حوزه‌های علوم اجتماعی، همواره تحت تأثیر تحولات فلسفی و معرفت‌شناختی عصر خود شکل گرفته‌اند. در نیمه دوم قرن بیستم، ورود پارادایم پست‌مدرنیسم چرخشی بنیادین در شیوه اندیشیدن درباره سازمان، قدرت، دانش و حقیقت ایجاد کرد؛ چرخشی که از یک‌سو بر نسبی‌گرایی، کثرت‌باوری، و تردید نسبت به کلان‌روایت‌ها تأکید داشت، و از سوی دیگر، بنیان‌های اثبات‌گرایی مدرن را به چالش کشید. با این حال، به تدریج آشکار شد که پست‌مدرنیسم، با وجود نقدهای رادیکال و گفت‌وگو محور خود، فاقد مبنای نظری منسجم برای بازسازی مفاهیمی چون عقلانیت، کنش، ساختار و اخلاق در نظریه‌های سازمان است. در پاسخ به این خلأ نظری، جریان‌هایی پدید آمدند که فراتر از افق پست‌مدرنیسم حرکت کرده و به دنبال صورت‌بندی دوباره‌ای از معرفت و واقعیت بودند؛ این وضعیت که از آن با عناوینی چون متامدرنیسم، ترانسمدرنیسم^۱، پرفورماتیسم، دیجی‌مدرنیسم، رئالیسم انتقادی نوین و به‌طور کلی «وضعیت پسا-پست‌مدرن» یاد می‌شود، تلاشی است برای آشتی دادن معنای انسانی با نوگرایی، بازاندیشی در باب حقیقت و قدرت، و عبور از بن‌بست‌های نظری دوران پیشین.

مقاله حاضر می‌کوشد در چارچوب این وضعیت جدید، بنیادهای فلسفی نظریه‌های سازمان را مورد بازخوانی و تحلیل قرار دهد. پرسش اصلی آن است که در عصر پسا-پست‌مدرن، چه نوع هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی می‌تواند مبنای نظریه‌پردازی سازمانی قرار گیرد؟ و این بنیادها چه نسبتی با رهیافت‌هایی همچون رئالیسم انتقادی، نظریه ساخت‌یابی، ساختارگرایی تکوینی، پراگماتیسم، اخلاق گفت‌وگویی، تعامل‌گرایی تفسیری و نقد مارکسیستی دارد؟

در این نوشتار، مجموعه‌ای از این دیدگاه‌های انتقادی تحلیل می‌شود که از واقع‌گرایی انتقادی، پراگماتیسم، ساختارگرایی تکوینی، نظریه ساخت‌یابی، پروژه مدرنیته ناتمام، تلفیق‌گرایی انتقادی، تعامل‌گرایی تفسیری، فریب‌گرایی، و مارکسیسم انتقادی نشئت گرفته‌اند. نظریات سازمان و مدیریت در طول تاریخ تحت تأثیر تغییرات عظیم فلسفی قرار گرفته‌اند. از آغاز قرن بیستم، فلسفه‌های مختلفی چون مدرنیسم و پست‌مدرنیسم به شکل‌گیری و تحول این نظریات کمک کرده‌اند. یکی از جنبه‌های

۱. ترانسمدرنیسم (Transmodernism) یکی از مهم‌ترین و کمترشناخته‌شده‌ترین جریان‌های فکری پسامدرن متأخر است که به‌عنوان پاسخی به بن‌بست‌های پست‌مدرنیسم و محدودیت‌های مدرنیته بازتاب یافته است.

کلیدی که در تحلیل این نظریات باید مد نظر قرار گیرد، اصول هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی آنهاست. هستی‌شناسی به بررسی ماهیت و ویژگی‌های سازمان‌ها و فرایندهای مدیریتی می‌پردازد، در حالی که معرفت‌شناسی به سؤالاتی از این دست پاسخ می‌دهد که چگونه می‌توانیم این سازمان‌ها و فرایندها را بشناسیم و مطالعه کنیم.

با این حال، در بستر وضعیت پسا-پست‌مدرنیسم، که ویژگی‌های آن شامل بی‌ثباتی دوگانه‌ها، پذیرش رویکردهای ترکیبی و افزایش انعطاف‌پذیری در تولید دانش است، نیاز به بازنگری در این اصول فلسفی ضروری به نظر می‌رسد. در این شرایط جدید، مفاهیم پیچیدگی، سیالیت و قدرت به‌طور خاص اهمیت بیشتری یافته‌اند و باید در تحلیل سازمان‌ها و فرایندهای مدیریتی لحاظ شوند. این مقاله قصد دارد تا به بررسی تغییرات اساسی در هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی نظریات سازمان و مدیریت در شرایط پسا-پست‌مدرنیسم پرداخته و نشان دهد چگونه این تغییرات می‌توانند بر ساخت نظریات آینده در این حوزه تأثیرگذار باشند.

در این راستا، این مقاله ضمن مروری تحلیلی بر وضعیت پسا-پست‌مدرن، به تبیین نسبت آن با تحولات نظریه سازمان می‌پردازد و تلاش می‌کند با دسته‌بندی بنیادهای فلسفی نوین، چشم‌اندازی برای توسعه نظریه‌های سازمانی در دوران پیچیدگی، تضاد، فناوری و بازگشت به معنا ارائه دهد.

ضرورت پژوهش

در دهه‌های اخیر، نظام‌های سازمانی و مدیریتی با تغییرات پیچیده و شتابان مواجه شده‌اند که توضیح و پیش‌بینی آنها فراتر از ظرفیت نظریه‌های سنتی و حتی رویکردهای پست‌مدرن است. با گذر از دوران پست‌مدرنیسم، خلأ تحلیلی قابل توجهی در زمینه تبیین نظام‌مند تحول پارادایمی مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر، هنوز چارچوبی فلسفی و تحلیلی برای فهم دقیق دگرگونی‌های بنیادین در نظریه‌های سازمانی شکل نگرفته است.

علاوه بر این، پیچیدگی روزافزون سازمان‌ها و تعاملات بین‌فردی و بین‌سازمانی، نیاز مبرمی به نظریه‌های فلسفی نوین ایجاد کرده است که بتوانند ماهیت چندلایه و پویا بودن سازمان‌ها را توضیح دهند. گسترش فناوری‌های دیجیتال نیز تحولات هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی قابل توجهی در روابط

انسانی و سازمانی به وجود آورده و موجب شده ساختارها و رفتارهای سازمانی نیازمند بازاندیشی و بازتعریف باشند.

این پژوهش درصدد است با بازخوانی وضعیت پسا-پست مدرن و ارائه چارچوب فلسفی نوین، خلأ موجود در تحلیل تحول پارادایمی نظریه‌های سازمانی را پر کند و درک عمیق‌تری از سازمان‌های معاصر فراهم آورد.

روش‌شناسی پژوهش

با توجه به ماهیت مفهومی، تاریخی و انتقادی این پژوهش، رویکردی ترکیبی در روش‌شناسی اتخاذ شده است. این رویکرد امکان تحلیل فلسفی و مقایسه‌ای را در کنار بهره‌گیری از داده‌های تاریخی و اجتماعی فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، به دلیل مقایسه دیدگاه‌های مختلفی که در نقد پست‌مدرنیسم مطرح می‌شوند، پژوهش حاضر جنبه‌ای تطبیقی نیز دارد. برای نمونه، بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های رویکردهایی نظیر رئالیسم انتقادی، پراگماتیسم رورتی، ساختارگرایی تکوینی بوردیو، و تلفیق‌گرایی فی می‌تواند به درک عمیق‌تری از نحوه مواجهه هر یک با مفاهیمی چون حقیقت، معرفت و ساختارهای اجتماعی منجر شود.

پژوهش حاضر در چارچوب روش تحقیق کیفی و با تأکید بر نظریه‌پردازی فلسفی انجام شده است. در گام نخست، از روش تحلیل مفهومی برای بررسی بنیان‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی نظریه‌های سازمان و مدیریت استفاده شده است. این تحلیل بر مبنای منابع ثانویه شامل متون فلسفی، جامعه‌شناختی و مدیریتی صورت‌گرفته و طیفی از رویکردهای فکری از مدرنیسم و پست‌مدرنیسم تا وضعیت پسا-پست مدرن را در بر می‌گیرد.

در گام دوم، از روش تحلیل گفتمان انتقادی بهره گرفته شده است تا نحوه بازنمایی مفاهیمی چون «دانش»، «حقیقت»، «قدرت» و «سازمان» در متون نظری بررسی شود. این رویکرد به‌ویژه در تحلیل دیدگاه‌های جایگزینی چون رئالیسم انتقادی (Bhaskar, 1997)، پراگماتیسم (Rorty, 1989)، ساختارگرایی تکوینی (Bourdieu, 1990) و تلفیق‌گرایی (Fay, 1996) به‌کاررفته است.

پژوهش حاضر به از نوع ترکیبی و کیفی است و به‌صورت کتابخانه‌ای و با روش مطالعه اسنادی

انجام شده است. هدف از این روش‌شناسی، آزمون تجربی فرضیه‌ها نیست، بلکه تمرکز اصلی بر تبیین تحولات نظری و امکان‌سنجی چشم‌اندازهای نو در نظریه‌پردازی سازمان و مدیریت در بستر وضعیت پسا-پست‌مدرن است.

ادبیات و پیشینه پژوهش

پیشینه موجود عمدتاً در سه دسته قرار می‌گیرد:

- (الف) پژوهش‌هایی که پست‌مدرنیسم را در مدیریت نقد کرده‌اند.
- (ب) پژوهش‌هایی که نظریه‌های نوین فرهنگی را معرفی کرده‌اند (بورديو، هابرماس، فی، گیدنز و...).
- (ج) مطالعات اخیر درباره متا‌مدرنیسم، هایپر مدرنیسم و دیجی‌مدرنیسم.
- پژوهش‌هایی که پست‌مدرنیسم را در مدیریت نقد کرده‌اند، به بررسی محدودیت‌ها، نقاط ضعف و پیامدهای کاربرد نظریه‌های پست‌مدرن در سازمان‌ها و مدیریت می‌پردازند و غالباً بر چالش‌های نظری و عملی آن تأکید دارند.

محمدحسن جعفری (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان "بررسی تاثیر دیدگاه پست‌مدرن بر نظریه سازمان و مدیریت" معتقد است: پست‌مدرنیسم نه صرفاً یک دیدگاه خاص فلسفی، بلکه یک جریان عام اجتماعی و علمی در دهه‌های اخیر است که با مبانی معرفت‌شناختی و فلسفی خاص خود، در حوزه‌های گوناگون علمی و نظریه‌پردازی تاثیرگذار بوده است. تاثیر این جریان در حوزه نظریات مدیریت در حدی است که برخی محققان در تقسیم خود از نظریات مدیریت، یک بخش را به نظریات پست‌مدرن اختصاص داده‌اند. این تحقیق بیشتر با رویکرد نظری و فلسفی انجام شده و هدف آن، شناخت شاخصه‌های اصلی دیدگاه پست‌مدرن و بررسی تأثیر آنها در نظریه مدیریت است. نفی عقلانیت، رسمیت و قانون محوری در امور سازمانی، استفاده از استعاره‌های متنوع و نرم برای سازمان، تنوع ساختارهای سازمانی، و توجه به گروه‌های خاص از جمله ویژگی‌های نظریات پست‌مدرن مدیریت است. همچنین با توجه به همزمانی ظهور سازمان‌های فراصنعتی با مطرح شدن نظریات پست‌مدرن، رابطه این دو نیز به اختصار بررسی شده است. در پایان به‌طور اختصار تاثیر دیدگاه پست‌مدرن بر نظریات اسلامی سازمان و مدیریت مورد دقت قرار گرفته است.

الکس کالینیکوس در کتاب "نقد پست‌مدرنیسم" نقدی تند و مستدل بر اندیشه پست‌مدرنیستی مطرح کرده است که هم به مبانی فلسفی آن می‌پردازد و هم پیامدهای سیاسی‌اش را بررسی می‌کند. کالینیکوس از دیدگاهی مارکسیستی، نظریه‌های متفکرانی مانند ژان فرانسوا لیوتار، میشل فوکو و ژاک دریدا را به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد پست‌مدرنیسم برخلاف ادعایش مبنی بر گسستی بنیادین از مدرنیته، درواقع انعکاسی از ایدئولوژی سرمایه‌داری متأخر است. این کتاب نه تنها مداخله‌ای جدلی بلکه تحلیلی نظری است، این پرسش را مطرح می‌کند که آیا شکاکیت پست‌مدرنیسم نسبت به روایت‌های کلان، حقیقت عینی و ماتریالیسم تاریخی، واقعاً به پیشرفت فکری و سیاسی منجر می‌شود یا صرفاً نوعی انفعال ایدئولوژیک را تقویت می‌کند.

کالینیکوس معتقد است پست‌مدرنیسم نه یک چرخش فکری رادیکال، بلکه بازتابی از منطق نتولیرالیسم است. از دیدگاه او رد جهان‌شمول‌گرایی، پذیرش تکه‌تکه‌شدگی معرفتی و شکاکیت پست‌مدرنیسم نسبت به حقیقت، در عمل مانع مبارزه سیاسی جمعی می‌شود. پست‌مدرنیسم با حمله به ایده پیشرفت تاریخی و انکار امکان تغییرات ساختاری، چشم‌انداز مقاومت در برابر بی‌عدالتی‌های سرمایه‌داری را تضعیف می‌کند. بخشی از نقد کالینیکوس متوجه فلسفه پساساختارگرایانی مانند دریدا و فوکو است. او بر آن است که چرخش زبانی این متفکران، با تمرکز بیش از حد بر گفتمان و متن، به نسبی‌گرایی مفرط می‌انجامد؛ نسبی‌گرایی‌ای که درنهایت کنش سیاسی را عقیم می‌سازد. کالینیکوس رویکرد فوکو را که تحلیل طبقاتی را کنار می‌گذارد و به روابط قدرت پراکنده می‌پردازد، مورد نقد قرار می‌دهد و می‌پرسد که آیا چنین رویکردی واقعاً درک روشن‌تری از ستم ارائه می‌دهد یا صرفاً شرایط مادی شکل‌دهنده آن را پنهان می‌کند. به همین ترتیب، او ساختارشکنی دریدا را به چالش می‌کشد و می‌گوید تأکید بیش از حد بر بی‌ثباتی معنا، نه تنها نقد ایدئولوژی را تضعیف می‌کند، بلکه به بن‌بستی فکری منجر می‌شود (کالینیکوس، ۱۴۰۱).

فرزاد محمدی و حسن شمسینی غیاثوند، (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان "مهم‌ترین انتقادات وارده بر پست‌مدرنیسم با تکیه بر نگرش جامعه‌گرایان" معتقدند: برای به چالش کشیدن وعده‌ها در گفتمان‌ها از یک مجموعه انتقادی به نام پست‌مدرنیسم یاد می‌شود. این نحله با رویکردی معرفت‌شناسانه از مدرنیته فاصله گرفت و جهان‌بینی جدیدی را برای بشر ارائه کرده است؛ لذا پرداختن به این مکتب نه از باب

معرفی طرح نو بلکه مخالفت با هرگونه تمرکزگرایی، سلسله‌مراتب ارزشی و منطق دوانگاران هویت هست. این مقاله، در پی آن است تا به‌واسطه مرور و بررسی مطالعات انجام شده، نظریه پست‌مدرنیسم را به‌ویژه از منظر جامعه‌گرایان مورد نقد و بررسی قرار داده، قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها، و مهم‌ترین انتقادات واردشده بر آن را مورد ارزیابی قرار دهد. روش انجام این پژوهش، به‌صورت توصیفی-تحلیلی بوده و روش گردآوری اطلاعات، به‌صورت کتابخانه‌ای با تأکید ویژه بر روی کتب و منابع دست‌اول نوشتاری، مقالات منتشرشده در نشریات معتبر و نیز پژوهش‌های جدید است. نتایج حاصله این پژوهش نشان می‌دهد که جامعه‌گرایان نسبت به برخی از مسائل همچون؛ اولویت داشتن مسائل جامعه، اتمیزه‌شدن افراد، مخالفت با نسبی‌گرایی و ذهنی‌گرا بودن با اندیشه‌های پست‌مدرنیسم اختلاف‌نظرهای بنیادین دارند (فرزاد محمدی و حسن شمسینی غیاثوند، ۱۴۰۱).

پژوهش‌هایی که نظریه‌های نوین فرهنگی را معرفی کرده‌اند (بورديو، هابرماس، فی، گیدنز و...)، دسته دوم پژوهش‌هایی است که نظریه‌های نوین فرهنگی همچون نظریه بورديو، یورگن هابرماس، فی، آنتونی گیدنز و... را معرفی کرده‌اند و دسته سوم مطالعات اخیر درباره متامدرنیسم، هایپرمدرنیسم و دیجیتمدرنیسم و... است.

در مطالعات اخیر درباره متامدرنیسم، هایپرمدرنیسم و دیجیتمدرنیسم در آغاز هزاره جدید، بسیاری از نظریه‌پردازان بقای پست‌مدرنیسم را مورد تردید قرار دادند و اگرچه اظهارات آنان با اجماع عمومی همراه نبود، اما قرن جدید بحث‌های شدیدی را در این زمینه به همراه آورد. با این پیش‌زمینه، هدف این مقاله ترسیم طبقه‌بندی جایگزین‌های پیشنهادی برای پست‌مدرنیسم از سوی چندین نظریه‌پرداز در دهه نخست قرن بیست و یکم است تا ماهیت آنها را درک کند.

نومنکلاتورهای جایگزینی که برای توصیف دوران فرهنگی پس از پست‌مدرنیسم پیشنهاد شده‌اند، معطوف به رویکردهای نظری مختلفی هستند که تلاش دارند جامعه و فرهنگ معاصر را درک کنند. این اصطلاحات نشان‌دهنده تلاشی هستند برای درک پیچیدگی روندهای پس از پست‌مدرنیسم.

جدول ۱. مقایسه سازمان مدرن، پست‌مدرن و پسا-پست‌مدرن

ویژگی‌ها	سازمان مدرن	سازمان پست‌مدرن	سازمان پساپست‌مدرن
هستی‌شناسی	واقع‌گرا و عینی‌گرا	نسبی‌گرا، ضدساختار	پیچیده، چندسطحی، بازتاب‌پذیر
معرفت‌شناسی	عقل‌گرای اثباتی	ساخت‌گرای گفتمانی	تلفیقی، انتقادی، عمل‌محور
ساختار سازمانی	بوروکراتیک، سلسله‌مراتبی	شبکه‌ای، غیرسلسله‌مراتبی	ترکیبی، سیال و پویا
مدیریت دانش	دانش به‌مثابه حقیقت عینی	دانش به‌مثابه روایت و گفتمان	دانش به‌مثابه فرایند مشارکتی و موقعیتی ("دانش" در هر موقعیت، بومی و خاص موقعیت است.)
رویکرد به فناوری	ابزاری و کنترل‌گر	تردیدآمیز و انتقادی	انتقادی-سازنده (هم‌افزا با ارزش‌ها)
فرهنگ سازمانی	یکپارچه و وظیفه‌محور	تکه‌تکه، هویتی، گفتمانی	اخلاق‌محور، چندگانه ولی مسئولانه
تصویر انسان	انسان عقلانی و وظیفه‌گرا	سوژه گسسته و متکثر	کنش‌گر بازتابی، معناجو، و اخلاق‌مدار
قدرت و سیاست	تمرکزگرا، عقلانی	پراکنده، غیررسمی، پنهان	شفاف، بازتابی، مشارکتی
نظریه‌های الهام‌بخش	تیلوریزم، بوروکراسی و بر، اثبات‌گرایی	پساساختارگرایی، گفتمان‌گرایی، پسامدرنیسم	متامدرنیسم، رئالیسم انتقادی، ساختاری، ساختارگرایی تکوینی، تعامل‌گرایی پیشرفته

واژه نومنکلاتور^۱ به معنای نام‌گذاری یا سیستم اصطلاحات و عبارات تخصصی در یک حوزه خاص است. در اینجا، منظور از نومنکلاتورهای جایگزین برای دوران پس از پست‌مدرنیسم، اصطلاحاتی است که نظریه‌پردازان برای نام‌گذاری و توصیف ویژگی‌های فرهنگی، فلسفی، و اجتماعی این دوره پیشنهاد کرده‌اند.

جدول ۲. تفاوت نومنکلاتور مدرن، پست‌مدرن و پسا-پست‌مدرن

مفهوم	مدرن	پست‌مدرن	پساپست‌مدرن
دانش	کشف حقیقت	برساخته گفتمانی	مشارکتی، موقعیتی، چندلایه
سوژه	فرد عاقل و خودآگاه	سوژه گسسته و شقه شقه	سوژه درگیر، روایتگر، میان ذهنی
واقعیت	ابزکتیو و قابل مشاهده	نسبی، متن‌محور	مدیایی، شبیه‌سازی‌شده ولی تجربی نیز هست
نظام مفهومی	عقل‌محور و سلسله‌مراتبی	شک‌گرایانه و ضد ساختار	ترکیبی، بازی‌گرا، بازآفرین

۱. نومنکلاتور (Nomenclature) در اصل از واژه لاتین nomenclatura می‌آید و به معنای "نظام نام‌گذاری" یا "روش دسته‌بندی و برچسب‌گذاری مفاهیم" هست.

هایپر مدرنیته در "زمان‌های هایپر مدرن" (۲۰۰۵) اثر ژیل لیپووتسکی^۱ به شکلی از مدرنیته شدیدتر یا تسریع‌شده اشاره دارد که در آن تسریع جامعه و پیشرفت‌های تکنولوژیکی فرهنگ و تجربه فردی را دوباره تعریف می‌کنند.

لیپووتسکی به‌خاطر طرح مسئله انفصال از چنین پدیده‌های مهمی چون مُد (و لیبرالیسم، دموکراسی و نظایر آن) بر پسا‌ساختارگرایان / پسامدرنیست‌ها و دیگران (برای مثال نظریه‌پردازان انتقادی) حمله می‌کند. در هر مورد، حمله بر مُد (و سایر ابعاد جامعه مدرن) به این منتهی شده که از مشاهده این حقیقت باز بمانیم که عصر مد، عامل مهم در فرایندی است که مردان و زنان را در مجموع جدا از تاریخ‌اندیشی^۲ و کهنه‌پرستی^۳ نگه داشته و فضای عمومی باز، قانونمند و کمال‌یافته و انسانیت در معرض پرسش را به وجود می‌آورد. لیپووتسکی ضمن رشد پارادایم خود معتقد است مد شکلی از تغییر اجتماعی است که محصول مجزای غرب^۴ است. بر خلاف پست‌مدرنیست‌ها که با ایده ریشه‌ها مخالف می‌کنند، لیپووتسکی ریشه‌های مد را در طبقات بالاتر در غرب در قرون متأخر وسطی تعقیب می‌کند. مد شکلی از تغییرات است که با گستره زمانی فشرده، جایگزین‌های گسترده هوس‌برانگیز و توانایی تأثیر بر گستره عظیمی از بخش‌های جهان اجتماعی مشخص می‌شود. شماری از عوامل در غرب گردهم می‌آیند تا شکل مد، به‌ویژه، با اعطای نوظهوری^۵ و فردیت شکل بگیرد. مد نیرویی در خیزش فردیت است؛ زیرا به افراد اجازه می‌دهد خود و فردیت خودشان را - حتی به‌رغم تمایل به تغییرات توده‌ای در مد - در پوشش و لباس ابراز کنند. مشابه آن، در کیفیت بزرگ‌تر، مد عاملی است که به افراد طبقات پایین‌تر نظام طبقاتی اجازه می‌دهد حداقل مشابه افرادی لباس بپوشند که بالاتر از آنها قشر بندی شده‌اند. عموماً مد با افزایش فردگرایی و دموکراتیزه کردن کل جامعه ارتباط دارد.

۱. لیپووتسکی در دهه ۱۹۸۰ با اثر برجسته‌اش "عصر پوچی" به شهرت زیادی دست یافت که به انتقاد از ظهور مصرف‌گرایی و تأثیرات هایپر مدرنیته بر ساختارهای اجتماعی و روان‌شناسی فردی می‌پردازد. از دیدگاه او ما در عصری زندگی می‌کنیم که با خلوص و سطحی‌گری مشخص شده و ارزش‌های سنتی اغلب در سایه جستجوی لذت، رضایت آنی و تجربیات زودگذر قرار می‌گیرند. از طریق تحلیل هایش، لیپووتسکی دینامیک‌های در حال تغییر درون جامعه را برجسته می‌کند؛ جایی که خواسته‌های فردی معمولاً در اولویت قرار می‌گیرد و به "عصر خلوص" می‌رسد که به بررسی مضامین اخلاقی این انتقالات می‌پردازد.

2. obscurantism
3. fanaticism
4. occident
5. novelty

"پرفورماتیسم"^۱ (۲۰۰۰) از راوول اشلمن: این رویکرد برای تغییر به سمت عملکرد و اجرا به جای نسبیت و طعنه‌زدگی مرتبط با پست مدرنیسم، جهان‌بینی‌ای مثبت‌تر و منسجم‌تر ارائه می‌دهد. اشلمن در کتاب خود با عنوان پرفورماتیسم، یا پایان پست مدرنیسم (۲۰۰۸) دیدگاهی متفاوت ارائه می‌دهد. آلن کربی (۲۰۰۹) مفهوم دیجی مدرنیسم^۲ را مطرح کرده که نسخه‌ای از پس‌پست مدرنیسم در دوران فناوری دیجیتال محسوب می‌شود. دیجی مدرنیسم به تغییرات اساسی در فرهنگ، هنر، ادبیات و رسانه در دوران دیجیتال اشاره دارد (Kirby, 2009).

ورمولن و ون دن آکر در اصطلاح "متامدرنیسم"^۳ (۲۰۱۰) به حرکتی اشاره دارند که بین مدرنیسم و پست مدرنیسم نوسان دارد و در پی یافتن معنا و صداقت در جهانی است که توسط عدم قطعیت و پیچیدگی مشخص می‌شود.

۱. این کتاب سعی دارد شکاف بین پست مدرنیسم و آنچه او به عنوان بازگشتی به یک مونیسم/ارجاعی می‌بیند را تبیین کند؛ امری که به وضوح به یک سنت زیبایی‌شناسی پیش از پست مدرنیسم اشاره دارد. اشلمن این شکاف را در زمینه‌های مختلفی همچون ادبیات، سینما، معماری، تئوری/فلسفه و هنر بررسی می‌کند. در پرفورماتیسم، «موضوع به عنوان یک واحد کل‌گرا و غیرقابل تقلیل ارائه می‌شود (خود را ارائه می‌دهد) که تأثیر محکمی بر خواننده یا ناظر می‌گذارد» (۲۰۱۰، بدون صفحه).

۲. کربی معتقد است پست مدرنیسم در دهه ۱۹۹۰ به اوج خود رسید و با ظهور اینترنت، رسانه‌های اجتماعی و فناوری‌های دیجیتال، جهان وارد دوره‌ای جدید شده است که با ویژگی‌های کاملاً متفاوتی تعریف می‌شود. برخلاف متن‌های پست مدرن که ساختارهای پیچیده و رمزآلود داشتند، دیجی مدرنیسم تأکید دارد خواننده، کاربر یا بیننده به طور مستقیم در تولید و تغییر محتوا نقش دارد. مثال بارز آن ویکی‌پدیا است که برخلاف کتاب‌های سنتی، توسط کاربران ایجاد و ویرایش می‌شود. در دوران دیجی مدرنیسم، دیگر محتوا به صورت یک‌طرفه از سوی رسانه‌های بزرگ به مردم ارائه نمی‌شود، بلکه کاربران خودشان محتوا می‌سازند و گسترش می‌دهند. رسانه‌های اجتماعی مانند اینستاگرام، یوتیوب، و تیک‌تاک نمونه‌های بارز این تغییر هستند. برخلاف دوران مدرن و پست مدرن که نویسنده یا هنرمند فردی خاص و مستقل بود، در دیجی مدرنیسم مرز بین خالق و مصرف‌کننده محتوا از بین می‌رود. میم‌های اینترنتی، فیلترهای هوش مصنوعی، و محتوای کاربرمحور مثال‌های بارزی از این موضوع‌اند. دیجی مدرنیسم یک تحول جدید است که برخلاف پست مدرنیسم، از فناوری دیجیتال به عنوان نیروی اصلی تغییر بهره می‌برد. این جریان بر مشارکت کاربران، تغییرپذیری محتوا، تعامل گسترده و از بین رفتن مرز بین خالق و مصرف‌کننده تأکید دارد. اگر چه دیجی مدرنیسم از لحاظ تاریخی پس از پست مدرن قرار می‌گیرد لکن از منظر شناختی، مفهومی است که ما بین مدرنیته و پست مدرن در نوسان است.

۳. متا مدرنیسم یک جنبش فکری است که در نیمه دوم قرن بیستم به عنوان واکنشی به مدرنیسم و پست مدرنیسم ظهور کرد. این جنبش نه تنها در عرصه‌های فلسفی، هنری و فرهنگی بلکه در بسیاری از زمینه‌های علمی و اجتماعی نیز تأثیرگذار بود. متا مدرنیسم در مدیریت به مفهوم پذیرش و کاربرد دیدگاه‌ها، روش‌ها و راهبردهایی اشاره دارد که به طور هم‌زمان هم از دستاوردهای مدرنیسم استفاده می‌کنند و هم نقدهای پست مدرنیسم را در نظر می‌گیرند.

متامدرنیسم در مدیریت به‌طورکلی به معنی جستجوی راه‌حلهایی است که هم‌زمان از روش‌های عقلانی و علمی (که در مدیریت کلاسیک و مدرن کاربرد دارند) بهره‌برداری می‌کند و هم از رویکردهای غیررسمی و سیال که به پیچیدگی‌های انسان‌ها و سازمان‌ها توجه دارند، استفاده می‌کند. یکی از ویژگی‌های اصلی متامدرنیسم در مدیریت، چندصدایی است. در این رویکرد، سازمان‌ها به‌جای تمرکز صرف بر یک دیدگاه یا روش واحد، چندین رویکرد و مدل مدیریتی را در کنار هم به کار می‌برند. این ویژگی به‌ویژه در مواجهه با دنیای پیچیده و متغیر امروزی اهمیت دارد. متامدرنیسم معمولاً با نقد ساختارهای بزرگ، سازمان‌های هیرارشی‌محور^۱ و مدل‌های مدیریتی سفت‌وسخت همراه است. از دیدگاه متامدرن، این ساختارهای بزرگ و پیچیده معمولاً در برآورده کردن نیازهای واقعی سازمان‌ها و کارکنان ناتوان هستند. در دنیای متامدرنیسم، هیچ حقیقت واحد و مطلق وجود ندارد. به‌جای یک واقعیت جهانی، حقیقت‌ها و واقعیت‌ها به‌صورت نسبی و در زمینه‌های مختلف شکل می‌گیرند. در این رویکرد، مدیریت باید به طور فزاینده‌ای به تنوع و تفاوت‌ها توجه کند و به‌جای تلاش برای ایجاد یک واقعیت واحد در سطح سازمان، از چندین زاویه مختلف به مسائل نگاه کند. متامدرنیسم در مدیریت یک رویکرد جدید است که به دنبال ارتقای پیچیدگی و انعطاف‌پذیری در سازمان‌هاست. این رویکرد به‌جای پیروی از یک دستورالعمل واحد، بر چندصدایی، همکاری، پیچیدگی و تنوع تأکید دارد. سازمان‌هایی که از این رویکرد بهره می‌برند، قادر به واکنش سریع به تغییرات و استفاده از نوآوری‌های مختلف هستند و می‌توانند در محیط‌های پیچیده و پرچالش به موفقیت دست یابند.

این نوسان، متامدرنیسم را به‌عنوان یک حالت پویا و سیال معرفی می‌کند که با پیچیدگی‌ها و تناقضات هر دو دوران مدرن و پست‌مدرن درگیر است. این حالت ثابت نیست و به طور مداوم بین دو قطب مختلف حرکت می‌کند و پیچیدگی لحظه فرهنگی معاصر را منعکس می‌کند.

مشکل متامدرنیسم این است که یک جایگزین خطرناک است. نوسان متامدرنی می‌تواند تفکر واکنشی را بر اساس پوپولیسم و چیزی که اخیراً «پسا حقیقت» نامیده شده، به راه بیندازد، اگر پاندول

۱. سازمان‌های براساس سلسله مراتب (Hierarchical organizations) به سازمان‌هایی گفته می‌شوند که ساختار قدرت و مسئولیت در آنها به صورت سلسله‌مراتبی و طبقه‌بندی شده است. در این سازمان‌ها، هر فرد یا واحد، بالادستی دارد که تصمیم‌گیری و کنترل را انجام می‌دهد و به زیرمجموعه خود دستور می‌دهد.

بیش از حد به سمت فناتیسم^۱ شوق‌آمیز حرکت کند. این امر، زمینه لازم برای شکل‌گیری یک سرمایه‌داری جدید هیبریدی را فراهم می‌آورد که به‌عنوان ناسیونالیسم و حمایت‌گرایی پنهان شده است و درعین حال از نبود دوتایی‌های مدرن اعلام می‌کند. بنابراین، به طور پارادوکسی، شعار «امپراتوری» جدید می‌تواند قطعاً «زنده‌باد تفاوت! مرگ بر دوتایی‌های اساسی!» باشد (Hardt & Negri, 2000, p138).

متامدرنیسم برخلاف بسیاری از رویکردهای دیگر (مثل پرفورماتیسم، دیجی‌مدرنیسم یا کاسمدرنیسم) به‌صورت مستقیم و صریح وارد حوزه‌های کاربردی، سازمانی و مدیریتی شده و در ادبیات جدید مدیریت - به‌ویژه نظریه‌های سازمان خلاق، بازارهای نوسانی، فرهنگ سازمانی سیال و حتی مدل‌های رهبری - بازنمایی عملی دارد. بنابراین، توضیح دلالت‌های مدیریتی آن طبیعی و ضروری بوده است. در واقع هدف پژوهش این بوده که هر رویکرد متناسب با ظرفیت واقعی و جایگاهش در ادبیات علمی تحلیل شود؛ به همین دلیل متامدرنیسم به‌عنوان رویکردی کارکردی‌تر، دارای بخش «دلالت‌های مدیریتی» شده، اما سایر رویکردها مانند پرفورماتیسم یا هایپرمدرنیته گرچه اهمیت تئوریک دارند، بیشتر «توصیف وضعیت فرهنگی-اجتماعی» هستند تا «چارچوب نسخه‌پرداز مدیریتی». به همین دلیل، دلالت‌های مدیریتی آنها یا بسیار محدود است یا در ادبیات رسمی مدیریت به‌صورت مدون مطرح نشده است؛ در نتیجه در پژوهش، تمرکز بیشتر بر تبیین مفهومی و گفت‌وگومانی آنها قرار گرفته است. رویکرد "مدرنیسم انتقادی" (۲۰۰۷) از جنکس پیشنهاد می‌کند که باید به‌نوعی مدرنیسم انتقادی بازگشت تا شکست‌های پست مدرنیسم را اصلاح کرده و درعین حال ایده‌های مدرنیستی را با رویکردی به‌روز به فرهنگ و طراحی بازآفرینی کند. از دیدگاه چارلز جنکس، این جنبش، واکنش دیگری از درون مدرنیسم است که به کاستی‌های آن انتقاد می‌کند. عواقب ناخواسته مدرنیزاسیون، مانند تخریب تروریستی و گرم‌شدن زمین، مسائل معمولی هستند که امروزه پاسخ مدرن انتقادی را تحریک می‌کنند. او در یک تحلیل منحصر به فرد، با استفاده از نمودارها و نمودارهای توضیحی فراوان، نیروهای تکاملی، اجتماعی و اقتصادی این مرحله جدید از تمدن جهانی را آشکار می‌کند. مدرنیسم انتقادی در دو سطح ظاهر می‌شود. به‌عنوان یک جنبش زیرزمینی، این واقعیت است که بسیاری از مدرنیست‌ها با یکدیگر رقابت می‌کنند، نزاع می‌کنند و از یکدیگر

۱. فناتیسم (Fanaticism) به معنای شدیدترین شکل تعصب یا علاقمندی افراطی نسبت به یک عقیده، ایدئولوژی، دین، گروه یا هدف است به گونه‌ای که فرد یا گروه نمی‌تواند نظر مخالف را بپذیرد و غالباً رفتارهای تند، غیرمنطقی یا افراطی نشان می‌دهد.

انتقاد می‌کنند و به دنبال مسلط شدن هستند. ثانیاً، هنگامی که بسیاری از این جنبش‌ها امروز به سرعت به دنبال یکدیگر می‌آیند، ممکن است به یک «توده انتقادی»، یک مدرنیسم برسند و به یک سنت آگاهانه تبدیل شوند (jencks, 2007).

دیدگاه "پست پست‌مدرنیسم" (۲۰۱۲) از جفری نیالون بر این باور است که پست‌مدرنیسم تکامل یافته است نه اینکه تمام شود و بر استمرار نکات انتقادی آن تأکید می‌کند، اما در قالب یک بستر فرهنگی تحول یافته. دیدگاه او مبنی بر اینکه پست‌مدرنیسم جایگزین نشده، بلکه تشدید شده است، چارچوب مفیدی برای درک شرایط فرهنگی و اقتصادی معاصر فراهم می‌کند. گذار از تکه‌تکه‌شدگی (پست‌مدرنیسم) به تشدید (پست - پست‌مدرنیسم) ایده‌ای بسیار تأمل برانگیز است، به‌ویژه از این جهت که نشان‌دهنده اشباع همه حوزه‌های فرهنگی با منطق اقتصادی است. این موضوع با پدیده‌هایی مانند اقتصاد گیگ، مالی‌سازی زندگی روزمره، و فروپاشی مرزهای سنتی میان کار و اوقات فراغت همخوانی دارد. مفهوم سرمایه‌داری که «به‌ندرت دیر اما همیشه دقیقاً به موقع» عمل می‌کند، مستقیماً به چرخه‌های تولید فوق کارآمد، حکمرانی الگوریتمی، و نیاز به سازگاری آنی در کار و فرهنگ اشاره دارد.

دیدگاه "کاسمودرنیسم" (۲۰۱۱) از کریستین مورارو سعی دارد دیدگاه جهانی و کاسموپلیتن را بازتاب دهد؛ دیدگاهی که با ادغام تجربه‌های پست‌مدرن به سمت روش‌های جدید بیان فرهنگی در قرن ۲۱ می‌رود. او این اصطلاح را برای توصیف آنچه طی بیست‌ساله گذشته به تدریج در حال به چالش کشیدن پست‌مدرنیسم بوده به کار می‌گیرد. مورارو کاسمودرنیسم را نه به‌عنوان یک جنبش کاملاً شکل گرفته، بلکه به‌عنوان یک لنز انتقادی در نظر می‌گیرد - راهی برای درک این که ادبیات چگونه به نیروهای جهانی شدن، جهان‌وطنی، و فرسودگی ادراک شده پست‌مدرنیسم پاسخ داده است. مفهوم مرکزی در کاسمودرنیسم، «تخیلات رابطه‌ای»^۱ است. مورارو نشان می‌دهد چگونه نویسندگان در جهانی جهانی شده، به تصویرسازی و بازاندیشی در مورد پیوندها بین مردم، فرهنگ‌ها و مکان‌ها می‌پردازند. این مفهوم خود را در مرحله‌ای پس از پست‌مدرنیسم قرار می‌دهد و با آن وارد دیالوگ انتقادی می‌شود، درحالی که هم‌زمان به مدرنیسم بازمی‌گردد و با حوزه‌هایی چون پسا‌ساختارگرایی، پسااستعمارگرایی و چندفرهنگ‌گرایی ارتباط برقرار می‌کند (دلوری، ۱۴۰۴).

این در حالی است که دیدگاه "آلتر مدرنیته" (۲۰۰۹) از نیکلاس بورریاود به دوره‌ای جدید اشاره دارد که به چالش‌های فرهنگی و اقتصادی جهانی پاسخ می‌دهد و بر ترکیب و مذاکره میان تأثیرات مختلف در هنر و فرهنگ معاصر تمرکز دارد. دیدگاه نیکلاس بورریاود، در مقابل دیدگاه‌های کربی و اشلمن است. در حالی که اشلمن به ارزش‌های پیشاپست مدرن بازمی‌گردد، کربی اعلام می‌کند مرحله‌ای جدید از ادامه (نه بازایی) پروژه مدرنیته در حال وقوع است. با این حال، برای بورریاود، برای رهایی از مشکلاتی که پست مدرنیسم ایجاد کرده، نیازی به بازگشت به مدرنیسم وجود ندارد؛ اما او معتقد است آلتر مدرن "به دوره‌ای قبلی اشاره دارد" (۲۰۰۹، ص ۱۳). آلتر مدرن اصطلاحی است که بورریاود به کاربرد. این دیدگاه، نسبی‌گرایی فرهنگی را ترجیح می‌دهد. برای بورریاود "سؤالی درباره بازگشت به اصول یا سبک مدرنیسم قرن بیستم وجود ندارد که امروزه موضوع احیای است که از دغدغه‌های ما دور است". با این حال، آلتر مدرنیسم چیزی جز پست مدرنیسم جهانی شده نیست که به همه نقاط جهان رسیده است؛ جایگزینی برای فاز فرهنگی قبلی که تنها تفاوتش در گنجاندن فرهنگ‌هایی است که پیش‌تر در برنامه فرهنگی غالب شرکت نکرده بودند.

جدول ۳. نومکلاتورهای جایگزین در دوران پسا-پست مدرنیسم

ردیف	عنوان	توسط	توضیح
۱	هایپر مدرنیته	ژیل لیپووتسکی	توصیف‌کننده دورانی شتاب‌زده و فردمحور است که در آن مصرف‌گرایی، تکنولوژی و لذت‌جویی به اوج رسیده و نهادهای سنتی تضعیف شده‌اند.
۲	پرفورماتیسم	راوول اشلمن	از بازگشت ایمان، تعهد و فرم‌های وحدت‌بخش پس از پست مدرنیسم سخن می‌گوید و بر احیای معنا از طریق «اجبار زیبایی‌شناختی» تأکید دارد.
۳	دیجی‌مدرنیسم	آلن کربی	فرهنگ امروز را محصول رسانه‌های تعاملی، اینترنت، و مشارکت کاربران می‌داند که در آن «نویسنده‌زدایی» و «بی‌ثباتی متون» غالب است.
۴	متامدرنیسم	ورمولون و ون دن آکر	تلاشی میانجی‌گرانه میان مدرنیسم و پست مدرنیسم است که نوسان دائمی میان امید و شک، صداقت و طعنه، و ساخت‌باوری و تخریب را توصیف می‌کند.

ردیف	عنوان	توسط	توضیح
۵	پست پست‌مدرنیسم	جفری نیلون	بر شدت یافتن منطق‌های اقتصادی، فرهنگی و قدرت‌محور پست‌مدرنیسم تأکید دارد و معتقد است مرحله جدیدی از «تشدید» پس از پست‌مدرنیسم شکل گرفته است. (نیلون، ۲۰۱۲)
۶	کاسمدرنیسم	کریستین مورارو	جهان امروز را شبکه‌ای جهانی از «هم‌تعلق متقابل» می‌بیند و بر ادبیات و فرهنگ در مقام شکل‌دهنده به حس جهانی‌بودگی (cosmos) تأکید می‌کند.
۷	آلتر مدرنیسم	نیکلاس بورریاود	پیشنهاد می‌کند هنر و فرهنگ معاصر باید در پاسخ به جهانی‌شدن، مهاجرت و سیالیت هویت‌ها به سمت «جهان‌پویی» و فراروی از مرزهای ملی حرکت کنند.
۸	انتگرالیسم	کن ویلبر	چارچوبی کل‌نگر ارائه می‌دهد که به‌طور هم‌زمان ابعاد زیستی، روانی، فرهنگی و اجتماعی را در تحلیل پدیده‌های انسانی ترکیب می‌کند.
۹	مدرنیسم انتقادی	چارلز جنکس	رویکردی است که پس از مرگ‌باوری پست‌مدرنیسم، بر بازیابی خلاقانه فرم، معنا و چندگانگی در معماری و فرهنگ تأکید می‌کند بدون بازگشت ساده به مدرنیسم اولیه.
۱۰	ترنس‌مدرنیسم	رودریگز ماگدا	یکی از مهم‌ترین و کمترشناخته‌شده‌ترین جریان‌های فکری پسا‌مدرن متأخر است که به‌عنوان پاسخی به بن‌بست‌های پست‌مدرنیسم و محدودیت‌های مدرنیته بازتاب یافته است.

اما هیچ پژوهشی به طور نظام‌مند تحول مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی نظریه‌های سازمان را در وضعیت پساپست‌مدرن تحلیل نکرده است. همین خلأ مبنای پژوهش حاضر است.

بنیادهای فلسفی نظریه‌های سازمان در وضعیت پساپست‌مدرن

پست‌مدرنیسم به‌عنوان جنبشی فکری در قرن بیستم، با تأکید بر نسبی‌گرایی، انکار حقیقت مطلق و تمرکز بر گفتمان‌ها، مورد انتقاد قرار گرفته است. از دیدگاه منتقدان این رویکرد با انکار روایت‌های کلان و ساختارهای اجتماعی، امکان تحلیل دقیق و تغییرات ساختاری را محدود می‌کند. پست‌مدرنیسم به‌عنوان یکی از جریان‌های فکری مهم اواخر قرن بیستم، با رد روایت‌های کلان، تشکیک در بنیادهای معرفت‌شناختی مدرنیته و تأکید بر تکرار، تفاوت و محلی بودن معنا، سهمی عمده در بازاندیشی علوم

اجتماعی و انسانی داشته است (دلآوری، ۱۳۷۵). بااین‌حال، از همان آغاز ظهور، با مجموعه‌ای از نقدهای جدی مواجه شد. این نقدها تنها از مواضع محافظه‌کارانه یا سنت‌گرایانه برخاستند، بلکه بسیاری از آنها از دل گفتمان‌های نقادانه رادیکال یا تجدیدنظرطلبانه برخاستند؛ گفتمان‌هایی که خود خواهان اصلاح یا گذار از مدرنیته بوده‌اند، اما پست‌مدرنیسم را مسیری بی‌ثمر یا حتی واپس‌گرا تلقی کرده‌اند. در این نوشتار، مجموعه‌ای از این دیدگاه‌های انتقادی تحلیل می‌شود که از واقع‌گرایی انتقادی، پراگماتیسم، ساختارگرایی تکوینی، نظریه ساخت‌یابی، اخلاق گفت‌وگویی هابرماس، تلفیق‌گرایی انتقادی، تعامل‌گرایی تفسیری، فریب‌گرایی، و مارکسیسم انتقادی نشئت گرفته‌اند.

جدول ۴. بنیادهای فلسفی‌ای نظریه‌های سازمان در وضعیت پسا-پست‌مدرن

بنیاد فلسفی	توضیح	تأثیر بر نظریه سازمان
رنالیسم انتقادی	واقعیت مستقل از ذهن وجود دارد، ولی شناخت ما از آن همواره ناقص و زمینه‌مند است.	سازمان‌ها را به‌عنوان ساختارهای واقعی و پیچیده می‌بیند که در تعامل با کنشگران در حال تغییرند.
ساخت‌یابی گیدنز	ساختار و عاملیت در رابطه‌ای دوطرفه هستند.	سازمان را نه صرفاً یک ساختار بالادستی، بلکه فرایند پویای خلق و بازخلق معنا توسط کنشگران می‌داند.
ساختارگرایی تکوینی بورديو	کنشگران در میدان‌های اجتماعی با سرمایه‌های گوناگون کنش می‌کنند.	سازمان‌ها به‌مثابه میدان‌هایی با قواعد خاص و پویایی‌های قدرت بررسی می‌شوند.
پراگماتیسم روزتی	معنا و حقیقت بر پایه کارکرد و تجربه انسانی ساخته می‌شود.	نظریه‌های سازمانی باید عمل‌محور، سازگار و مرتبط با تجربه زیسته باشند.
اخلاق گفت‌وگویی هابرماس	مشروعیت از طریق ارتباط آزاد و بدون سلطه حاصل می‌شود.	سازمان‌ها باید بسترهای گفت‌وگو، مشارکت و تصمیم‌گیری عادلانه فراهم کنند.
تعامل‌گرایی تفسیری برابان‌فی	معنا از طریق تعامل اجتماعی تفسیر و ساخته می‌شود؛ شناخت، امری درون اجتماعی و تاریخی است.	سازمان نه یک سیستم بسته، بلکه فضای تعاملات انسانی، تفاهم، و تضاد معنایی است. نظریه‌های سازمانی باید حساس به بافت، زبان و تفسیرهای افراد باشند.
مارکسیسم انتقادی (الکس کالینیکوس)	پست‌مدرنیسم را انکار ایدئولوژیک تضاد طبقاتی، استثمار و سرمایه‌داری می‌داند.	نظریه سازمان باید روابط قدرت، سلطه، ایدئولوژی و ساختار اقتصادی را افشا و نقد کند؛ نباید در نسبی‌گرایی پست‌مدرن فروپاشد.

جدول ۵. نسبت با رهیافت‌های فلسفی (جدول تطبیقی)

رهیافت	هستی‌شناسی	معرفت‌شناسی	پیامد برای نظریه سازمان
رنالیسم انتقادی	واقعیت لایه‌مند و علی	شناخت نسبی و زمینه‌مند	تحلیل ساختاری و تبیین مکانیزم‌های پنهان سازمان
ساخت‌یابی	دوگانگی ساختار و عاملیت	کنش محور و زمینه‌مند	سازمان به‌مثابه فرایند بازتولید اجتماعی
ساختارگرایی تکوینی بورديو	میدان و منش	ساخت‌یافته و تکوینی	بررسی قدرت و سرمایه در ساختار سازمانی
پراگماتیسم نو	واقعیت در کنش ساخته می‌شود	حقیقت = کاربرد در عمل	سازمان به‌عنوان فضای حل مسئله و تجربه زیسته
اخلاق گفت‌وگویی هابرماس	امکان عقلانیت ارتباطی	بینافهمی و انتقادی	تأکید بر اخلاق، مشارکت و گفت‌وگو در سازمان
تعامل‌گرایی تفسیری (برایان فی)	تفسیر اجتماعی از واقعیت	هرمنوتیکی، دیالوگ محور	فهم تفسیری سازمان در زمینه تاریخی/فرهنگی
مارکسیسم انتقادی (الکس کالینیکوس)	ساختار اقتصادی-اجتماعی	ایدئولوژی نقد و عقلانیت تاریخی	سازمان به‌مثابه صحنه سلطه، تضاد و مقاومت

رنالیسم انتقادی روی باسکار: پیوند هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی در تحلیل ساختارهای اجتماعی

از نیمه دوم قرن بیستم پارادایم دیگری با عنوان «واقع‌گرایی انتقادی» شکل گرفته است که بیشتر با تحقیقات روی باسکار پیوند خورده است. این پارادایم تلاش دارد با فرا رفتن از دوگانه‌انگاری روشی و بهره‌گیری از هستی‌شناسی پوزیتیویستی و شناخت‌شناسی هرمنوتیکی به رویکردی میان‌رشته‌ای در باب شناخت دست یابد. رنالیسم انتقادی رویکردی فلسفی است که توسط روی باسکار ارائه شده و بسط‌یافته است و فلسفه علم (رنالیسم استعلایی) را با فلسفه علوم اجتماعی (طبیعت‌گرایی انتقادی) ترکیب می‌کند تا به وجه مشترکی بین جهان‌های اجتماعی و طبیعی دست یابد. این دو اصطلاح یعنی رنالیسم استعلایی و طبیعت‌گرایی انتقادی توسط سایر نویسندگان و مؤلفان ترکیب شد تا ترکیبی به نام رنالیسم را شکل دهد (فرخ نیا، ۱۳۹۷).

هواداران فکری او مانند لاکاتوش که ابطال‌پذیری و نه تحقیق‌پذیری را معیار علمی بودن می‌انگاشتند. دوم کوهن و سایر مورخین و جامعه‌شناسان علم که توجه بسیار زیادی به فرایندهای اجتماعی علم نشان می‌دهند و آن را دامنه‌گذرای شناخت (تاریخی - اجتماعی - جغرافیایی) می‌دانند. دسته سوم ویتگنشتاینی‌ها مانند هنسون، تولمین و سلارز که به غیر اتمیک بودن یا نظریه بار بودن و کاراکتر بی‌ثبات واقعیات در علم باور داشتند. مشکل همه این گرایش‌ها، حمایت‌کردن از مفهوم هستی یا دامنه‌ناگذرای علم است که در مواجهه با نسبیت شناخت ما حاصل می‌شود (باسکار، روی، ۱۳۹۹).

از منظر رئالیسم انتقادی تئوری شناخت یا معرفت‌شناسی، از تئوری هستی یا هستی‌شناسی متفاوت است. واقعیتهای وجود دارد که از درک و فهم انسانی مستقل است. رئالیست‌های انتقادی باور دارند که حوادث غیر قابل مشاهده‌ای وجود دارند که حوادث قابل مشاهده را باعث می‌شوند؛ برای مثال افراد برای فهم جهان اجتماعی باید ساختارهایی را بفهمند که چنین حوادث غیر قابل مشاهده‌ای را تولید می‌کنند. این در یک آزمایشگاه مسئله مهمی است؛ زیرا به دانشمند اجازه می‌دهد بین حادثه و آنچه باعث ایجاد آن می‌شود تمایز قائل شود. مطابق با این تئوری، در یک آزمایش شرایطی را به وجود می‌آوریم تا حادثه‌ای قابل مشاهده گردد، ولی این حادثه مشاهده شده به وسیله قوانین و مکانیسم‌هایی ایجاد شده است که غیر قابل مشاهده‌اند.

پراگماتیسم ریچارد رورتی: حقیقت به مثابه امر کاربردی و فرهنگی

ریچارد رورتی، یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان پراگماتیسم قرن بیستم، رویکردی خاص به متافیزیک و حقیقت ارائه می‌دهد که بر پایه فایده‌گرایی و کارآمدی اندیشه‌ها استوار است. برخلاف بسیاری از فیلسوفان سنتی و پست‌مدرنیستی، رورتی از انکار حقیقت به مثابه یک حقیقت قطعی و عینی دفاع می‌کند و به جای آن، حقیقت را به عنوان چیزی که در زبان و عمل انسانی ساخته می‌شود در نظر می‌گیرد. او با رد دیدگاه‌های سنتی مانند «ذهن به مثابه آینه طبیعت» و بازنمودگرایی، بر اهمیت کاربرد و عملی بودن اندیشه‌ها تأکید دارد.

برای رورتی، حقیقت نه یک موجود ثابت و جهانی، بلکه نتیجه‌ای از توافقات فرهنگی و اجتماعی است. به عبارت دیگر، حقیقت برای او نه یک واقعیت مستقل و ثابت، بلکه یک امر انسانی و متغیر

است که در هر موقعیت و شرایط خاص بازآفرینی می‌شود. او همچون دیگر فیلسوفان پست‌مدرن، به رد ماهیت‌گرایی و ایده‌های ثابت و بنیادین می‌پردازد و از زبان به‌عنوان یک وسیله اجتماعی برای ساخت و بازسازی واقعیت‌ها و مفاهیم استفاده می‌کند (رورتی، ۱۴۰۴).

رورتی به‌ویژه در مقابله با نگاه‌های معرفت‌شناختی که حقیقت را به‌عنوان یک اصل ثابت و فراگیر در نظر می‌گیرند، بر لزوم نگرش کاربردی و پراگماتیسمی تأکید می‌کند. از دیدگاه او، هدف از معرفت، نه کشف حقیقت عینی، بلکه ارتقای وضعیت انسان و توانمندی‌های اجتماعی او در هر لحظه است. این رویکرد همچنین از نگرش‌های جدید فلسفی مانند پسانوگرایی و وجودگرایی حمایت می‌کند که به انسان به‌عنوان موجودی در حال تحول و بازتعریف مستمر توجه دارند. (rorty, 1991)

ساختارگرایی تکوینی پیر بوردیو

ساختارگرایی تکوینی^۱ که توسط پیر بوردیو، جامعه‌شناس فرانسوی بنیان نهاده شده است، تلاشی است برای پُل زدن میان ذهنیت فردی و ساختار اجتماعی. بوردیو با رد تقلیل‌گرایی‌های رایج - چه از نوع ذهن‌گرایانه و چه ساختارگرایانه - می‌کوشد درکی دیالکتیکی و رابطه‌مند از نحوه برساخت اندیشه‌ها، کنش‌ها و نگرش‌ها ارائه دهد. نقطه عزیمت بوردیو این است که اندیشه‌ها خود نوعی کنش‌اند و فهم آنها مستلزم تحلیل میدانی است که در آن شکل گرفته‌اند. از منظر او، اندیشه‌های نظریه‌پردازان نه در خلأ، بلکه در بستر تاریخی، اجتماعی و نهادی خاصی برساخته می‌شوند. در این راستا، او از مفاهیمی چون میدان،^۲ عادت‌واره^۳ و سرمایه بهره می‌گیرد تا رابطه‌ای دیالکتیکی میان ساختارهای عینی و کنش‌های ذهنی را توضیح دهد (بوردیو، پیر، ۱۳۸۰).

در ساختارگرایی تکوینی، عادت‌واره‌ها ترکیبی از گرایش‌های درونی شده و تجربیات زیسته هستند که فرد را به کنش در شرایط خاص سوق می‌دهند. میدان، عرصه‌ای ساختاریافته از روابط قدرت است که در آن کنش‌ها معنا دار می‌شوند. این دو مفهوم در تعامل با یکدیگر، به فهم فرایند «برساخته‌شدن اندیشه‌ها» به‌مثابه کنش‌های ذهنی یاری می‌رسانند.

1. Genetic Structuralism

2. Field

3. Habitus

در بافت نظریه‌پردازی سازمانی پساپست‌مدرن، ساختارگرایی تکوینی به ما امکان می‌دهد تا سازمان را همچون میدانی بدانیم که در آن، کنش‌های مدیران و کارکنان در بسترهای نهادی و فرهنگی مشخصی معنا می‌یابد. این رویکرد نه تنها سازمان را ساختاری متصلب نمی‌داند، بلکه به پویایی مداوم معنا، قدرت، و ذهنیت درون آن نیز توجه دارد.

ساخت‌یابی آنتونی گیدنز

نظریه ساخت‌یابی^۱ آنتونی گیدنز یکی از تأثیرگذارترین تلاش‌ها برای تلفیق سطح خرد (کنشگران) و کلان (ساختارها) در علوم اجتماعی است. گیدنز با عبور از تقابل‌های سنتی میان ساختارگرایی و کنش‌گرایی، مفهومی نوین به نام «دوگانگی ساختار» را مطرح می‌کند. از نظر او، ساختارهای اجتماعی نه صرفاً عوامل محدودکننده کنش، بلکه هم‌زمان محدودکننده و توانمندساز هستند؛ یعنی ساختارها، زمینه کنش را فراهم می‌کنند و درعین حال، خود محصول بازتولید مداوم همین کنش‌ها هستند. ساخت‌یابی درواقع، فرایندی است که در آن، روابط اجتماعی در زمان و مکان شکل می‌گیرند و تکرار می‌شوند، و این تکرارها موجب بازتولید یا دگرگونی ساختارها می‌گردد. گیدنز با این نظریه، توجه ما را به بُعد بازتابی عاملان اجتماعی جلب می‌کند؛ کنشگران نه فقط تابع ساختار، بلکه فاعلان دارای آگاهی و توان ارجاع به ساختار هستند که می‌توانند در فرایند کنش، ساختار را تغییر دهند (گیدنز، آنتونی، ۱۳۸۷).

در چارچوب وضعیت پساپست‌مدرن، نظریه ساخت‌یابی راهی برای تلفیق قدرت تبیینی ساختار با خلاقیت عامل انسانی فراهم می‌کند. این نظریه به‌ویژه برای تحلیل سازمان‌ها اهمیت دارد؛ زیرا سازمان‌ها، هم محل بازتولید ساختارهای نهادی‌اند و هم بستر کنش آگاهانه و راهبردی کنشگران. ساخت‌یابی، با تأکید بر پویایی دوگانه ساختار و عاملیت، در کنار دیگر نظریه‌های تلفیقی مانند ساختارگرایی تکوینی بوردیو و کنش ارتباطی هابرماس، به ما کمک می‌کند سازمان را نه صرفاً به‌عنوان یک سیستم بسته یا یک شبکه معنایی، بلکه به‌عنوان میدانی زنده و بازاندیشانه درک کنیم (توحید فام و دیگران، ۱۳۸۸).

هابرماس و پروژه نیمه‌تمام مدرنیته

یورگن هابرماس را می‌توان یکی از برجسته‌ترین مدافعان مدرنیته در برابر موج پست‌مدرنیسم دانست. او در آثار خود، به‌ویژه در کتاب گفتمان مدرنیته (۱۹۸۱)، از پروژه مدرنیته نه به‌عنوان طرحی شکست خورده، بلکه به‌عنوان «پروژه‌ای ناتمام» یاد می‌کند که همچنان می‌توان و باید آن را با اصلاحات عقلانی، اخلاقی و اجتماعی ادامه داد.

هابرماس مدعی است نقد پست‌مدرن از مدرنیته، به‌ویژه آنچه از نیچه، هایدگر، دریدا و فوکو سرچشمه می‌گیرد، غالباً سودای نفی کلیت عقلانیت مدرن را در سر دارد؛ حال آنکه عقلانیت مدرن در ذات خود ظرفیت خود انتقادی، تفاهم بین‌الذهانی و بازسازی نهادی را دارد. او با تأکید بر «عقلانیت ارتباطی»، کوشید جایگزینی برای عقلانیت ابزاری و تکنوکراتیک ارائه دهد؛ عقلانیتی که مبتنی بر گفت‌وگوی آزاد و بدون سلطه میان سوژه‌های کنشگر اجتماعی است.

از نظر هابرماس، پست‌مدرنیسم با انکار ارزش‌های جهان‌شمول و غلبه بر روایت‌های کلان، مسئولیت‌گریزی سیاسی را ترویج می‌کند و به‌نوعی «نومحافظه‌کاری زیبایی‌شناسانه» منجر می‌شود که به‌جای تلاش برای رهایی، صرفاً در پی بازی‌های زبانی یا تجربه‌های زیباشناختی است. او نقد خود را متوجه رویکردهایی می‌کند که به‌جای نوسازی نهادهای مدرن، مدرنیته را به‌کلی وانهاده‌اند (هابرماس، یورگن، ۱۳۸۳).

در وضعیت پساپست‌مدرن، بازخوانی پروژه هابرماس به ما کمک می‌کند از دو دام بزرگ بگریزیم: از یک سو، جزم‌گرایی عقلانیت ابزاری و تکنوکراسی، و از سوی دیگر، نسبی‌گرایی افراطی و نیهیلیسم اخلاقی پست‌مدرن؛ بنابراین، پروژه ناتمام مدرنیته نزد هابرماس، الهام‌بخش رویکردی تلفیقی و انتقادی است که در آن سازمان نه‌تنها به‌مثابه نظامی عقلانی، بلکه به‌عنوان عرصه‌ای برای کنش ارتباطی، مشارکت دموکراتیک، و بازاندیشی اخلاقی درک می‌شود (لایون، ۱۳۸۳، ص ۱۳۷).

تلفیق‌گرایی و دیالکتیک عاملیت و ساختار در نظریه‌پردازی سازمان

یکی از گرایش‌های شاخص در وضعیت پسا-پست‌مدرن، تلفیق‌گرایی فلسفی-نظری است که تلاش می‌کند با عبور از دوقطبی‌های معرفتی و هستی‌شناختی گذشته، مدل‌های پیچیده‌تری از رابطه کنشگر و ساختار ارائه دهد. این رویکرد، هم به‌افراط کنش‌گرایانه اختیارگرایان - که عاملیت فردی را

مستقل از زمینه‌های ساختاری می‌پندارند- نقد دارد، و هم با نگاه جبرگرایانه ساختارگرایان -که فرد را مطیع تام نظام‌ها می‌دانند- موافق نیست. تلفیق‌گرایان، با تلفیق بینش‌های هر دو اردوگاه، به بازسازی نظریه‌ای می‌پردازند که در آن عاملیت و ساختار در رابطه‌ای دیالکتیکی، بازتابنده و تاریخی با یکدیگر قرار می‌گیرند (گلایی و دیگران، ۱۳۹۴).

در این زمینه، آنتونی گیدنز با طرح «نظریه ساخت‌یابی» خود، دوگانگی عاملیت و ساختار را به دوسویگی ساخت^۱ تبدیل می‌کند؛ جایی که ساختار نه تنها محدودکننده، بلکه توانمندساز نیز هست و کنشگران با بازتولید یا تغییر ساختارها، در سازماندهی اجتماعی نقش ایفا می‌کنند. از سوی دیگر، پیر بوردیو با نظریه «ساختارگرایی تکوینی»، در قالب مفاهیم «عادت‌واره» و «میدان»، تلاش می‌کند دوگانگی ذهن/عین، فرد/ساختار و آزادی/جبر را از طریق تلفیق دیالکتیکی حل کند. همچنین، یورگن هابرماس با طرح نظریه «کنش ارتباطی»، به تبیین تلفیقی از عقلانیت ابزاری و عقلانیت ارتباطی می‌پردازد که در آن گفت‌وگو، تفاهم و منافع انسانی در کنار قواعد نظام‌مند دانش و ساختار قرار می‌گیرند. این دیدگاه‌ها، با فراهم آوردن بنیادهای نظری برای تلفیق بین عوامل ساختاری، فرهنگی و انسانی در سازمان، نقش مهمی در شکل‌دهی به نظریه‌های سازمانی در وضعیت پسا - پست مدرن دارند؛ وضعیتی که دیگر پذیرای روایت‌های تک‌ساحتی و تقلیل‌گرا نیست، بلکه نیازمند رویکردهایی سیال، انعکاسی و میان‌رشته‌ای برای درک پیچیدگی‌های کنش در بسترهای نهادی، تاریخی و فرهنگی است.

تعامل‌گرایی تفسیری و معرفت‌شناسی چندفرهنگی در علوم اجتماعی

برایان فی در رویکرد تعامل‌گرایانه خود به فلسفه علوم اجتماعی، با تأکید بر غیرخطی بودن مسیر علم و چندگانگی گزینه‌های تبیینی، معتقد است علوم اجتماعی نمی‌توانند بی‌نیاز از تأملات فلسفی باقی بمانند. از دیدگاه او، پژوهش علمی، به‌ویژه در حوزه‌های انسانی، تنها در چارچوبی که از فلسفه، تجربه، و تنوع فرهنگی بهره می‌برد، می‌تواند به فهمی عمیق‌تر و چندبعدی دست یابد. فی، با رد ادعای وجود یک پارادایم واحد در علوم اجتماعی، بر وابستگی ذاتی این علوم به شناخت‌های فلسفی و زمینه‌ای تأکید دارد (فی، ۱۳۹۰). در چنین وضعیتی، هم تولیدکنندگان و هم مصرف‌کنندگان دانش، برای فهم و ارزیابی دقیق‌تر، نیازمند نوعی تفسیرگرایی فلسفی و فرهنگی هستند. این نوع تفسیر که فی آن

را «چندفرهنگی» می‌نامد، بر اصالت تکثر فرهنگ‌ها و تفاوت‌های بنیادین انسانی تأکید دارد و تلاش می‌کند پرسش‌های سنتی فلسفه علوم اجتماعی را از چشم‌انداز جدیدی بازخوانی کند. این رویکرد، در وضعیت پساپست‌مدرن، می‌تواند به‌عنوان یکی از پایه‌های معرفت‌شناختی نظریه‌پردازی سازمانی مطرح شود؛ زیرا زمینه را برای گفتمان میان‌فرهنگی، دگرپذیری و چندصدایی در درک سازمان‌ها فراهم می‌آورد (همان).

کالینیکوس و رديه‌ای مارکسیستی بر پست‌مدرنیسم

الکس کالینیکوس در اثر تأثیرگذار خود، "نقد پست‌مدرنیسم"، با رویکردی مارکسیستی، به بازخوانی و نقد بنیان‌های فلسفی و پیامدهای سیاسی اندیشه پست‌مدرنیستی می‌پردازد. وی نشان می‌دهد برخلاف ادعای متفکرانی چون ژان فرانسوا لیوتار، میشل فوکو و ژاک دریدا مبنی بر گسستی رادیکال از مدرنیته، پست‌مدرنیسم درواقع، بازتابی از منطق فرهنگی سرمایه‌داری متأخر و نئولیبرالیسم است. از دیدگاه کالینیکوس پست‌مدرنیسم، با طرد روایت‌های کلان، انکار حقیقت عینی و پذیرش تکه‌تکه‌شدگی معرفت، عملاً به انفعال نظری و سیاسی دامن می‌زند و زمینه را برای فروپاشی مفاهیم کلیدی مبارزه جمعی و عدالت اجتماعی فراهم می‌آورد. از منظر او، چرخش زبانی پساساختارگرایی همچون دریدا و فوکو که گفتمان و معنا را جایگزین تحلیل‌های مادی و طبقاتی می‌کنند، منجر به نسبی‌گرایی افراطی‌ای می‌شود که قابلیت نظریه‌پردازی‌های بخش را تضعیف می‌سازد (Callinicos, 1999). کالینیکوس در نقد فوکو، به‌ویژه بر کنارگذاشتن تحلیل طبقاتی و تمرکز بر قدرت‌های پراکنده و فاقد جهت‌گیری طبقاتی تأکید دارد، و این را گامی در جهت محو شرایط مادی ستم می‌داند. او همچنین نسبت به ساختارشکنی دریدا هشدار می‌دهد؛ زیرا بی‌ثباتی معنا و فروریزی دلالت‌های پایدار، به‌نوعی بن‌بست فلسفی و بی‌اثری در نقد ایدئولوژی منجر می‌شود. کالینیکوس درنهایت از بازگشتی نظری به ماتریالیسم تاریخی و احیای کنشگری سیاسی آگاهانه دفاع می‌کند و پست‌مدرنیسم را به‌مثابه ایدئولوژی فرهنگی سرمایه‌داری جهانی‌شده به چالش می‌کشد.

جدول ۶. خلاصه‌ای مقایسه‌ای از نقدهای وارده بر پست‌مدرنیسم

ردیف	موضوع	موضع	نقد اصلی
۱	واقع‌گرایی انتقادی روی باسکار	تمایز هستی‌شناسی از معرفت‌شناسی و تأکید بر وجود واقعیتی مستقل از ذهن انسان.	پست‌مدرنیسم با نسبی‌گرایی افراطی‌اش، درکی از واقعیت را انکار می‌کند. اما رئالیسم انتقادی می‌گوید حتی اگر معرفت ما ناقص یا تاریخی باشد، واقعیت همچنان وجود دارد.
۲	پراگماتیسم پسامدرن ریچارد رورتی	ضد بازمودگرایی و انکار حقیقت به‌عنوان بازتابی از جهان.	هرچند رورتی مواضع پست‌مدرن را می‌پذیرد، اما پراگماتیسم او در عمل به «سودمندی» و «بازتعریف خویشتن» وفادار است. ازاین‌رو، ریشه در سنتی مدرن دارد.
۳	ساختارگرایی تکوینی پیر بوردیو	ایده‌ها و اندیشه‌ها محصول موقعیت‌های اجتماعی هستند، نه ذهنی مستقل.	برخلاف نگرش کاملاً نسبی‌گرای پست‌مدرن، بوردیو ساختاری عینی برای تبیین اندیشه‌ها ارائه می‌دهد. برای او، موقعیت اجتماعی اندیشمند در ساختارهای قدرت اهمیت دارد.
۴	نظریه ساختاری آنتونی گیدنز	دوگانگی ساختار و عاملیت؛ عاملان اجتماعی ساختارها را بازتولید می‌کنند و درعین‌حال در درون آنها عمل می‌کنند.	رویکرد گیدنز به‌وضوح تلاش دارد از دترمینیسم ساختاری و نسبی‌گرایی فراتر رود و تلفیقی از خرد و کلان، فرد و ساختار ارائه دهد.
۵	پروژه نیمه‌تمام مدرنیته یورگن هابرماس	دفاع از عقلانیت ارتباطی، دموکراسی، و پروژه روشنگری.	آن را نوعی انفعال سیاسی و بازگشت به محافظه‌کاری می‌داند. پست‌مدرنیسم را فاقد تعهد به عدالت، حقیقت و رهایی می‌بیند.
۷	تلفیق‌گرایی انتقادی پیوند عاملیت و ساختار	فرارفتن از تقلیل‌گرایی‌های روش‌شناختی (اثبات‌گرا یا تفسیرگرا).	بی‌توجهی به امکان نظریه‌پردازی کلان یا بی‌اعتنایی به عاملان اجتماعی به نفع زبان، گفتمان و امر محلی.
۸	تعامل‌گرایی تفسیری برایان فی	فلسفه‌ای چندفرهنگی با تأکید بر تفاوت‌ها و تنوع‌ها.	هرچند از پست‌مدرنیسم تأثیر گرفته، اما می‌کوشد تفاوت را به گفت‌وگو و هم‌زیستی معنادار تبدیل کند، نه صرفاً نسبی‌گرایی.
۹	فریب‌گرایی از سندرز پیرس تا پوپر	هیچ‌گاه نمی‌توان به‌یقین مطلق دست‌یافت.	اگرچه پذیرای ابطال‌پذیری و عدم قطعیت است، اما برخلاف پست‌مدرنیسم همچنان به پیشرفت معرفتی، نظریه‌پردازی و داوری میان دیدگاه‌ها متعهد است.
۱۰	نقد مارکسیستی الکس کالینیکوس	پست‌مدرنیسم بازتابی از ایدئولوژی سرمایه‌داری متأخر است، نه گسستی رادیکال از مدرنیته.	انکار روایت‌های کلان، رد حقیقت عینی، و تمرکز بر زبان، مانعی در برابر کنش سیاسی جمعی است.

تحلیل انتقادی نویسنده

تحلیل حاضر بر مبنای مباحث مطرح‌شده در مقاله و ادبیات نظری گسترده پیرامون مدیریت و فلسفه معاصر انجام‌شده و به بررسی نسبت پست‌مدرنیسم با نظریه سازمان، محدودیت‌های آن و ظرفیت‌های نظریه‌های جایگزین در وضعیت پساپست‌مدرن می‌پردازد. پست‌مدرنیسم در دهه‌های پایانی قرن بیستم نقش مهمی در نقد قطعیت‌گرایی علمی و سلطه روایت‌های کلان مدرنیته ایفا کرد، اما در زمینه نظریه سازمان با محدودیت‌های بنیادینی مواجه است. تمرکز بیش از حد این رویکرد بر نسبی‌گرایی و نفی هرگونه معیار فراگفتمانی سازمان‌ها را در سطح عملیاتی دچار بلاتکلیفی هنجاری می‌کند؛ زیرا مدیران در محیط‌های پیچیده و پرریسک به معیارهای نسبتاً پایدار برای تصمیم‌گیری نیاز دارند. همچنین، پست‌مدرنیسم سازمان را به یک «متن» تقلیل می‌دهد و قدرت، فناوری، ساختارهای اقتصادی و محدودیت‌های مادی و نهادی را در تحلیل سازمان کم‌رنگ می‌کند؛ مسئله‌ای که در سازمان‌های صنعتی و فناورانه امروز به‌وضوح آشکار است. نفی کلان‌روایت‌ها و علیت‌های ساختاری باعث می‌شود که این رویکرد ابزار کافی برای تحلیل پایداری سازمان‌ها و چرایی رفتارها و فرایندهای بلندمدت سازمانی نداشته باشد؛ درحالی‌که فهم سازمان نیازمند حدی از واقع‌گرایی علی است. علاوه بر این، پست‌مدرنیسم رویکردی بیشتر انتقادی و توصیفی دارد تا تحلیلی و نظریه‌پردازانه، به‌گونه‌ای که چارچوب‌های تحلیلی منسجم و پیش‌بینی‌کننده برای سامان‌دهی نظریه سازمان ارائه نمی‌دهد و بسیاری از نیازهای سازمان‌های دیجیتال، شبکه‌ای و فناورانه امروز را نادیده می‌گیرد.

در برابر این محدودیت‌ها، نظریه‌های فلسفی معاصر ظرفیت بازسازی و غنی‌سازی تحلیل سازمان در وضعیت پساپست‌مدرن را دارند. رئالیسم انتقادی باسکار امکان تحلیل چندلایه واقعیت‌سازمانی را فراهم می‌کند و ساختارها و مکانیسم‌هایی را که ممکن است مشاهده‌پذیر نباشند واقعی می‌داند؛ امری که برای سازمان‌های پیچیده و شبکه‌ای بسیار کارآمد است. هابرماس با تأکید بر عقلانیت ارتباطی نشان می‌دهد که سازمان‌ها تنها از طریق گفت‌وگوهای مبتنی بر تفاهم می‌توانند مشروعیت و انسجام پایدار ایجاد کنند و این دیدگاه برای مدیریت منابع انسانی و حکمرانی سازمانی الهام‌بخش است. گیدنز با مفهوم دوگانگی ساختار پیوند میان ساختار و کنش را نشان می‌دهد و بوردیو با مفاهیم میدان، سرمایه و عادت، ابزارهای دقیقی برای تحلیل قدرت، فرهنگ‌سازمانی و رقابت فراهم می‌کند. پراگماتیسم رورتنی

نیز رویکردی عملیاتی‌تر برای مدیریت ارائه می‌دهد که مبتنی بر تجربه، گفتگو و حل مسئله است و برای سازمان‌های نوآور و پویا مناسب است. علاوه بر این، رویکردهای تلفیقی مانند رویکرد برایان فی، امکان ترکیب انتقادی نظریه‌ها با عمل‌گرایی و تفسیرگرایی را فراهم می‌کنند و بر ضرورت میان‌رشته‌ای بودن نظریه سازمان تأکید دارند.

نومنکلاتورها، اما اگرچه در توصیف تغییرات فرهنگی و پارادایم‌های نوین اهمیت دارند، جایگزین نظریه‌های سازمان نمی‌شوند. آنها جهان جدید را توصیف می‌کنند، اما برای تحلیل سازمان در این جهان، نظریه‌های فلسفی و میان‌رشته‌ای ضروری‌اند. ارزیابی نهایی نشان می‌دهد پست‌مدرنیسم هرچند نقشی انتقادی دارد، اما از توان نظریه‌پردازی سازنده برخوردار نیست و سازمان‌های عصر پس‌پست‌مدرن نیازمند ترکیبی از واقع‌گرایی، ساختار و کنش و عقلانیت ارتباطی هستند. هیچ نظریه واحدی نمی‌تواند پاسخ‌گوی پیچیدگی‌های امروز باشد، اما ترکیب رئالیسم انتقادی، نظریه ساخت‌یابی، بوردیو و هابرماس چارچوبی یکپارچه برای تحلیل سازمان ارائه می‌دهد و نظریه سازمان در وضعیت پس‌پست‌مدرن باید رویکردی چند بنیانی، لایه‌مند و میان‌رشته‌ای اتخاذ کند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، به تحلیل و بررسی تحولات فلسفی و فرهنگی پس از پست‌مدرنیسم و بررسی مفاهیم نوظهور مانند هایپرمدرنیته، پرفورماتیسم، دیجی‌مدرنیسم، ترانس‌مدرنیسم، متامدرنیسم، کاسمودرنیسم و دیگر نظریه‌های مرتبط پرداخته شد. این تحولات نه تنها نشانه‌ای از پایان پست‌مدرنیسم به معنای سنتی آن به شمار می‌روند، بلکه نمایانگر یک تغییر پارادایم در درک ما از دنیای معاصر و چالش‌های آن هستند. این تحولات در واکنش به بحران‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی قرن بیست و یکم شکل گرفته‌اند و سعی در ارائه پاسخی جامع‌تر و هم‌زمان پیچیده‌تر به پرسش‌های اساسی انسان معاصر دارند.

نظریه‌های مختلفی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفتند، هرکدام ابعادی از واقعیت‌های جدید و پیچیده‌ای را که در دنیای جهانی‌شده، دیجیتالی‌شده و پیچیده امروزی به وجود آمده است، تبیین می‌کنند. از این رو، مفاهیمی همچون هایپرمدرنیته و پرفورماتیسم به طور خاص تأکید دارند بر سرعت فزاینده تغییرات و تحولات در تمام سطوح فرهنگی و اجتماعی، درحالی‌که مفاهیمی چون

دیجی‌مدرنیسم و کاسمودرنیسم تلاش دارند تأثیرات فناوری‌های نوین و جهانی‌سازی بر هویت فردی و جمعی را توضیح دهند.

همچنین، نظریه‌های پساپست‌مدرن همچون پست پست‌مدرنیسم و متامدرنیسم که به‌ویژه در مواجهه با بحران‌های اخلاقی و معنایی در دوران معاصر مطرح شده‌اند، نشان می‌دهند که جست‌وجو برای معنی و انسجام در دنیای به‌شدت پیچیده امروز همچنان ادامه دارد و هرگز به‌طور کامل به پایان نرسیده است.

در نهایت، این تحلیل‌ها درک ما از روندهای فرهنگی معاصر را به‌طور عمیق‌تری متحول کرده، پیوندهای جدیدی را میان سنت‌های فکری مختلف برقرار می‌سازد. این روندها نمی‌توانند به‌طور ساده به پایان برسند، بلکه منعطف و در حال تکامل‌اند و با سرعت و شدت بیشتر در مواجهه با تحولات فرهنگی، اقتصادی و تکنولوژیک همچنان پیش می‌روند. در این میان، فهم و پذیرش این تحولات نه‌تنها برای تحلیلگران فرهنگی بلکه برای سیاست‌گذاران، مدیران و پژوهشگران علوم اجتماعی و انسانی نیز حیاتی است تا بتوانند به‌طور مؤثری با چالش‌های دنیای جدید برخورد کنند.

همچنین، ما به تحلیل و بررسی رویکردهای مختلف فلسفی و اجتماعی در زمینه نظریه‌های سازمانی در وضعیت پساپست‌مدرن پرداخته‌ایم. پارادایم‌های مختلفی از جمله رئالیسم انتقادی، پراگماتیسم، ساختارگرایی تکوینی، ساخت‌یابی، و نقد پست‌مدرنیسم، هر کدام با تأکید بر ابعاد متفاوتی از رابطه میان کنشگران و ساختارها، به تحلیل پیچیدگی‌های معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی در دنیای اجتماعی و سازمانی پرداخته‌اند.

رویکرد رئالیسم انتقادی، با تأکید بر واقعیت‌های مستقل از درک انسانی و تحلیل ساختارهای پنهان که بر وقایع اجتماعی تأثیر می‌گذارند، به ما کمک می‌کند بین سطح قابل مشاهده و عوامل غیرقابل مشاهده در فرایندهای اجتماعی تمایز قائل شویم. در کنار آن، پراگماتیسم ریچارد رورتی با دیدگاه خود به حقیقت به‌عنوان یک امر کاربردی و فرهنگی، از انکار حقیقت‌های ثابت و فراگیر دوری می‌کند و بر لزوم توجه به شرایط خاص اجتماعی و فرهنگی در ارزیابی حقیقت تأکید دارد.

نظریه‌های ساختارگرایی تکوینی، بوردیو و ساخت‌یابی گیدنز، با درک دیالکتیکی از رابطه بین ساختار و کنشگران، دیدگاهی پویا و تعامل‌گرایانه به سازمان‌ها می‌دهند. بوردیو بر اهمیت میدان‌ها و عادت‌واره‌ها

به‌عنوان مؤلفه‌های اساسی در شکل‌گیری کنش‌ها و اندیشه‌ها تأکید می‌کند، درحالی‌که گیدنز با معرفی مفهوم دوگانگی ساختار، بر بازتولید و تغییر ساختارهای اجتماعی از طریق کنش‌های انسانی تأکید دارد. هابرماس نیز با تأکید بر پروژه ناتمام مدرنیته و عقلانیت ارتباطی، نقدهایی به پست‌مدرنیسم وارد می‌آورد و معتقد است اصلاحات عقلانی و اخلاقی می‌تواند پروژه مدرنیته را به جلو ببرد. درنهایت، تلفیق‌گرایی و دیالکتیک عاملیت و ساختار، به‌عنوان رویکردی جامع و انعطاف‌پذیر در تحلیل سازمان‌ها، ظرفیت بالایی برای درک پیچیدگی‌های سازمانی در وضعیت پساپست‌مدرن فراهم می‌آورد.

باتوجه‌به نقدهای ارائه‌شده توسط فی و کالینیکوس نسبت به پست‌مدرنیسم، به‌ویژه در زمینه‌های معرفت‌شناختی و سیاسی، می‌توان گفت پسا پست‌مدرنیسم گاهی منجر به نسبی‌گرایی و انفعال در مواجهه با مسائل اجتماعی و سیاسی می‌شود. در مقابل، بازخوانی نظریه‌های ساختاری و تاریخی می‌تواند به تحلیل‌های عمیق‌تر و ملموس‌تری از مسائل سازمانی و اجتماعی منجر شود.

در نهایت، ترکیب این رویکردها و استفاده از مباحث میان‌رشته‌ای در تحلیل سازمان‌ها، به‌ویژه در دوران پسا پست‌مدرن، موجب ظهور دیدگاه‌های پیچیده و قابل‌انعطاف‌تری در فهم سازمان‌ها و روابط درون آنها می‌شود. این دیدگاه‌ها به ما کمک می‌کنند پیچیدگی‌ها و پویایی‌های درون سازمان‌ها را به طور دقیق‌تری تحلیل کنیم و به شناخت‌های عمیق‌تری از نحوه تعامل ساختارها و عاملیت‌ها دست یابیم.

در وضعیت پساپست‌مدرن، نظریه‌پردازی سازمانی نمی‌تواند در چارچوب دوگانه‌سازی‌های متعارف نظیر «عینیت/ذهنیت»، «ساختار/عاملیت» یا «نظم/تفسیر» باقی بماند. بلکه ضرورت دارد رویکردی تلفیقی و انتقادی اتخاذ شود که هم‌زمان به ابعاد ساختاری و تفسیری، واقع‌گرایی و معناگرایی، و همچنین به نیروهای قدرت و کنش‌های عمادانه در سازمان توجه کند. در این رویکرد، سازمان نه یک سیستم مکانیکی یا نهادی صرف، بلکه پدیده‌ای تاریخی، فرهنگی، اخلاقی و تضادآلود است که در تعامل میان کنشگران، زمینه‌ها و ساختارهای اجتماعی به طور مداوم بازتولید و دگرگون می‌شود. در وضعیت پسا پست‌مدرن، نظریه‌پردازی سازمانی نیازمند عبور از دوقطبی‌های گذشته و پذیرش رویکردهای تلفیقی و انتقادی است. چنین رویکردی باید هم‌زمان به ساختار و عاملیت، واقعیت و تفسیر، قدرت و معنا توجه کند و بتواند سازمان را نه صرفاً یک سیستم، بلکه یک پدیده تاریخی، فرهنگی، و اخلاقی بداند.

نتیجه می‌گیریم که هیچ رویکرد منفردی به‌تنهایی پاسخ‌گوی پیچیدگی سازمان‌های معاصر نیست.

مناسب‌ترین رویکرد، رویکردی چندبنیانی است که عناصر رئالیسم انتقادی، ساخت‌یابی، و کنش ارتباطی هابرماس را در یک چارچوب پسایست‌مدرن تلفیق می‌کند و سازمان باید معیارهایی برای گفت‌وگو، مشروعیت و تصمیم‌گیری عادلانه داشته باشد.

لازم به بذکر است که این رویکردها در سطح بنیانی متفاوت‌اند، اما در سطح متاتئوریک و پسایست‌مدرن، قابل جمع‌اند؛ زیرا هیچ‌یک از آنها مدعی «انحصار تبیینی» نیستند و می‌توان در سطحی بالاتر، منطق هم‌نشینی آنها را توضیح داد. تلفیق رئالیسم انتقادی، نظریه ساخت‌یابی و کنش ارتباطی هابرماس از آن جهت امکان‌پذیر است که هر یک در سطحی متفاوت از تحلیل عمل می‌کنند و بنابراین به‌جای تعارض، می‌توانند مکمل یکدیگر باشند. رئالیسم انتقادی در سطح هستی‌شناسی به ما می‌گوید سازمان دارای لایه‌های عمیق، ساختارهای واقعی و مکانیسم‌های علت‌مند است؛ ساخت‌یابی در سطح اجتماعی-رفتاری توضیح می‌دهد که همین ساختارها چگونه از طریق کنش روزمره عاملان انسانی بازتولید یا دگرگون می‌شوند؛ و نظریه کنش ارتباطی در سطح هنجاری-اخلاقی معیارهای مشروعیت، تفاهم، گفت‌وگو و تصمیم‌گیری عادلانه را مشخص می‌سازد. از آنجا که این سه رویکرد ادعای «تبیین تمام‌عیار» ندارند و هرکدام بخشی از واقعیت سازمان را روشن می‌کنند، ترکیب آنها به معنای خلط پارادایمی نیست، بلکه نوعی هم‌نشینی هوشمندانه در چارچوب پسایست‌مدرن است که چندلایگی، پیچیدگی و چندمنبعی بودن دانش را می‌پذیرد. سازمان‌های امروز نیز برای فهم دقیق‌تر نیازمند مدل‌هایی هستند که هم ساختار واقعی را ببینند، هم نقش عاملان را بشناسند، و هم معیارهای عدالت و مشروعیت را در تصمیم‌گیری لحاظ کنند.

پیامدهای کاربردی برای مدیریت و سازمان‌ها این است که مدیریت باید ساختارهای پنهان سازمانی را شناسایی و اصلاح کند. مدیریت تغییر باید رفتار کارکنان را نه بر اساس «ویژگی فردی»، بلکه بر اساس «تعامل ساختار-عاملیت» تحلیل کند. سازمان باید سازوکارهای مشارکت واقعی در تصمیم‌گیری ایجاد کند. مدیریت باید از نسبی‌گرایی و آشفتگی پست‌مدرن فاصله بگیرد، اما تکثر را بپذیرد و درنهایت نظریه سازمان باید چندبنیانی و فرارشته‌ای شود.

منابع

- باسکار، روی. (۱۳۹۹). واقع‌گرایی انتقادی: فلسفه علم و علوم اجتماعی. ترجمه علیرضا کیانی. تهران: انتشارات علم.
- بوردیو، پیر. (۱۳۸۰). نظریه کنش. ترجمه مرتضی مردیها. تهران: نشر نقش و نگار.
- توحیدفام، محمد؛ حسینیان امیری، مرضیه. (۱۳۸۸). تلفیق کنش و ساختار در اندیشه گیدنز، بوردیو و هابرماس و تأثیر آن بر جامعه‌شناسی جدید. پژوهش‌نامه علوم سیاسی، دوره ۴، شماره ۳ (۱۵).
- تولمین، استیفن. (۱۳۸۶). فهم علم: گفتگویی درباره مبانی فلسفی علم مدرن. ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز.
- جعفری، محمدحسن (۱۳۸۸)، بررسی تأثیر دیدگاه پست‌مدرن بر نظریه سازمان و مدیریت، نشریه معرفت (پیاپی ۱۳۷)، شماره ۲، ص ۵۹.
- خداوردی، علی و علی حسینی، علی. (۱۳۹۹). امکانات روش‌شناسی ساختارگرایی تکوینی در تحلیل چگونگی ساخته‌شدن اندیشه‌ها. پژوهش سیاست نظری، شماره ۲۷.
- دلاوری، رضا. (۱۴۰۴). کاربرد مفاهیم فلسفی در نظریات سازمان و مدیریت، تهران: نشر میراث فرهیختگان.
- دلاوری، رضا. (۱۳۷۵). پست‌مدرنیسم یعنی چه؟. فصلنامه حوزه و دانشگاه، شماره ۶، ۷۴-۸۲.
- رحمان‌سرشت، حسین. (۱۴۰۲). تئوری‌های سازمان و مدیریت از تجددگرایی تا پساتجددگرایی. تهران: دوران.
- رورتنی، ریچارد. (۱۴۰۴). فلسفه و آینه طبیعت. ترجمه مرتضی نوری. تهران: شب خیز.
- فرخ‌نیا، بهمن. (۱۳۹۷). تحلیلی انتقادی بر رئالیسم انتقادی روی باسکار. فصلنامه فلسفه علم، شماره ۱۰، ۸۱-۱۰۲.
- فی، برایان. (۱۳۹۰). پارادایم‌شناسی علوم انسانی. ترجمه مرتضی مردیها. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، دانشگاه امام صادق (ع).
- کالینیکوس، الکس. (۱۴۰۱). نقد پست‌مدرنیسم، ترجمه اعظم فراهادی، نشر ژرف.
- کوهن، توماس. (۱۴۰۳). ساختار انقلاب‌های علمی. ترجمه سعید زیبا کلام. تهران: سمت.

- گلابی، فاطمه، بوداقتی، علی، و علی‌پور، پروین. (۱۳۹۴). مروری تحلیلی بر تلفیق عاملیت و ساختار در اندیشه پیر بوردیو. پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، سال چهارم، شماره ۶. صص ۱۱۷ - ۱۴۳
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۷). ساخت‌یابی و جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر مرکز.
- لایون، دیوید. (۱۳۸۳). پسامدرنیته. ترجمه محسن حکیمی. تهران: آشیان.
- لیوتار، ژان فرانسوا. (۱۳۸۰). وضعیت پست‌مدرن. ترجمه حسینعلی نوزری. تهران: گام نو.
- محمدی، فرزاد، و حسن شمسینی غیاثوند. (۱۴۰۱). مهم‌ترین انتقادات وارده بر پست‌مدرنیسم باتکیه بر نگرش جامعه‌گرایان، مجله علوم سیاسی، پیاپی ۶۰ (پاییز ۱۴۰۱)، ۶۴-۸۳.

References

- Akker, R. van den, Gibbons, A., & Vermeulen, T. (Eds.). (2017). *Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Alvani, S. M., & Hashemian, S. M. H. (2008/1387). "Bāzkhvānī-ye Dānesh-e Sīyāsāt-guzārī dar Zamīneh-ye Pūst-modernīsm: Shekl-gīrī-ye Khaṭ-mashī dar 'Aṣr-e Pūst-modern" [Revisiting Policy Knowledge in the Context of Postmodernism: Policy Formation in the Postmodern Era]. *Ravesh-shenāsī-ye 'Olūm-e Ensānī (Hawzeh va Dāneshgāh)*, No. 56. [In Persian]
- Bhaskar, R. (1998). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Routledge.
- Bhaskar, R. (2015). *The Philosophy of Critical Realism*. Routledge.
- Bhaskar, R. (2020/1399). *Vāqe'garā'ī-ye Enteqādī: Falsafeh-ye 'Elm va 'Olūm-e Ejtemā'ī* [Critical Realism: Philosophy of Science and the Social Sciences] (A. Ki-yānī, Trans.). Tehran: 'Elm Publications. [In Persian]
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2001/1380). *Porseshhā-ye Jāme'eh-shenāsī* [Questions of Sociology] (N. Fakūhī, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Bourriaud, N. (2009). *Altermodern*. Tate Publishing.
- Callinicos, A. (1999). *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. Polity Press.
- Callinicos, A. (2002/1381). *Pasā-modernīsm, Naẓarīyeh-ye Enteqādī va Sīyāsāt* [Post-

- modernism, Critical Theory and Politics] (H. Bashīrīyeh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Callinicos, A. (2003). *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions*. Polity Press.
 - Callinicos, A. (2022/1401). *Naqd-e Pūst-modernīsm* [Against Postmodernism] (A. Farhādī, Trans.). Tehran: Zharf Publishing. [In Persian]
 - Dean, J., & Passavant, P. (Eds.). (2003). *Empire's New Clothes: Reading Hardt and Negri*. Routledge.
 - Delavari, R. (1996/1375). "Pūst-modernīsm Ya'nī Che?" [What Does Postmodernism Mean?]. *Faṣlnāmeḥ-ye Ḥawzeh va Dāneshgāh*, No. 6, 74-82. [In Persian]
 - Delavari, R. (2025/1404). *Kārburd-e Maḡāhīm-e Falsafī dar Na arīyāt-e Sāzmān va Modīrīyat* [The Application of Philosophical Concepts in Organizational and Management Theories]. Tehran: Mirāth-e Farhīkhtegān Publishing. [In Persian]
 - Farokhnia, B. (2018/1397). "Taḥlīlī Enteqādī bar Re'ālīsm-e Enteqādī-ye Roy Bāskār" [A Critical Analysis of Roy Bhaskar's Critical Realism]. *Faṣlnāmeḥ-ye Falsafeḥ-ye 'Elm*, No. 10, 81-102. [In Persian]
 - Fay, B. (2011a/1390). *Pārādīgm-shenāsī-ye 'Olūm-e Ensānī* [Paradigm Analysis in the Human Sciences] (M. Mardīhā, Trans.). Tehran: Pazhūheshkadeh-ye Moṭāle'āt-e Rāhburdī, Dāneshgāh-e Emām Ṣādeq (AS). [In Persian]
 - Fay, B. (2011b/1390). *Falsafeḥ-ye 'Elm-e Ejtemā'ī: Yek Rāhyāft-e Chand-farhangī* [Contemporary Philosophy of Social Science: A Multicultural Approach] (H. Bashīrīyeh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
 - Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press.
 - Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press.
 - Giddens, A. (2008/1387). *Sākht-yābī va Jāme'eh-shenāsī* [Structuration and Sociology] (M. Sabūrī, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
 - Giddens, A. (2009). *Sociology* (6th ed.). Polity Press.
 - Golabi, F., Boudaghi, A., & Alipour, P. (2015/1394). "Morūrī Taḥlīlī bar Talfīq-e 'Āmelīyat va Sākhtār dar Andīsheh-ye Pīr Bourdīū" [An Analytical Review of the Integration of Agency and Structure in Pierre Bourdieu's Thought]. *Pazhūheshhā-ye Jāme'eh-shenāsī-ye Mo'āṣer*, 4(6). [In Persian]

- Habermas, J. (1981). *The Theory of Communicative Action* (Vol. 1): *Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press.
- Habermas, J. (1987). *The Philosophical Discourse of Modernity*. MIT Press.
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press.
- Habermas, J. (2004/1383). *Goftemān-e Pūst-modern va Modernīteh* [Postmodern Discourse and Modernity] (A. Soroush & A. H. Hakīmī-Fard, Trans.). Tehran: Tarḥ-e Now Publishing. [In Persian]
- Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Harvard University Press.
- Hatch, M. J. (n.d.). *Na arīyeh-ye Sāzmān (Modern, Symbolic-Interpretive, and Post-modern Perspectives)* (H. Danā'īfard, Trans.). Tehran: Ketāb-e Mehrbān. [In Persian]
- Jameson, F. (2011/1390). *Pūst-modernīsm: Manteq-e Farhangī-ye Sarmāyeh-dārī-ye Mota'akher* [Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism] (F. Rajaei, M. Mohammadi, & F. Givehchian, Trans.). Tehran: Hermes Publishing. [In Persian]
- Jencks, C. (2007). *Critical Modernism: Where Is Post-Modernism Going? What Is Post-Modernism?* Academy Press.
- Khodaverdi, A., & Aliehossaini, A. (2020/1399). "Emkānāt-e Ravesh-shenāsī-ye Sākhtārgerā'ī-ye Takvīnī dar Taḥlīl-e Chigūnagī-ye Sākhteh Shodan-e Andīshehā" [Methodological Potentials of Genetic Structuralism in Analyzing the Formation of Ideas]. *Pazhūhesh-e Sīyāsat-e Na arī*, No. 27. [In Persian]
- Kirby, A. (2009). *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture*. Continuum.
- Kuhn, T. S. (2010/1389). *Sākhtār-e Enqelābhā-ye 'Elmī* [The Structure of Scientific Revolutions] (S. Khākrand, Trans.). Tehran: SAMT Publishing. [In Persian]
- Lawson, T. (2003). *Reorienting Economics*. Routledge.
- Lyon, D. (2004/1383). *Pasā-modernīteh* [Postmodernity] (M. Hakīmī, Trans.). Tehran: Āshiyān Publishing. [In Persian]
- Lyotard, J.-F. (2001/1380). *Vaz'īyat-e Pūst-modern* [The Postmodern Condition] (H. A. Nozarī, Trans.). Tehran: Gam-e Now Publishing. [In Persian]
- Moraru, C. (2010). *Cosmodernism: American Narrative, Late Globalization, and the New Cultural Imaginary*. University of Michigan Press.
- Nealon, J. (2012). *Post-Postmodernism: Or, the Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford University Press.

- Rahman-Sarasht, H. (2023/1402). *Te 'orīhā-ye Sāzmān va Modīrīyat az Tajaddodgerā'ī tā Pasā-tajaddodgerā'ī* [Organizational and Management Theories: From Modernism to Postmodernism]. Tehran: Dorān Publishing. [In Persian]
- Rangriz, H. (2023/1402). *Nazarīyeh-ye Sāzmān (Pīsh-modern, Modernīst, Symbolic, Interpretive, and Postmodern)*. Tehran: Ketāb-e Mehrbān. [In Persian]
- Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press.
- Rorty, R. (1991). *Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers*. Cambridge University Press.
- Rorty, R. (2000). *Philosophy and Social Hope*. Penguin.
- Rorty, R. (2005/1384). *Falsafeh va Āyeneh-ye Ṭabī'at* [Philosophy and the Mirror of Nature] (Y. Abāzarī et al., Trans.). Tehran: Ṭarḥ-e Now Publishing. [In Persian]
- Seddighi, B. (n.d.). "Te'orī-ye Sākht-yābī-ye Āntūnī Gīdenz: Pāyāmadhā-ye Te'orīk va Ravesh-shenākhtī va Kārburd-e 'Amālī-ye Ān dar Jāme'eh-shenāsī" [Anthony Giddens's Structuration Theory: Theoretical and Methodological Implications and Practical Applications in Sociology]. *Pazhūhesh-e Ejtemā'ī*, 3(9). [In Persian]
- Tohidfam, M., & Hosseinian Amiri, M. (2009/1388). "Talḥīq-e Konesh va Sākhtār dar Andīsh-ye Gīdenz, Bourdīū va Hābrmās va Ta'thīr-e Ān bar Jāme'eh-shenāsī-ye Jadīd" [The Integration of Agency and Structure in the Thought of Giddens, Bourdieu, and Habermas and Its Impact on Contemporary Sociology]. *Pazhūhesh-nāmeḥ-ye 'Olūm-e Sīyāsī*, 4(3), No. 15. [In Persian]
- Toulmin, S. (2007/1386). *Fahm-e 'Elm: Goftogū'ī dar bāreh-ye Mabānī-ye Falsafī-ye 'Elm-e Modern* [The Understanding of Science: An Inquiry into the Philosophical Foundations of Modern Science] (H. Afshār, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Wilber, K. (1993). *The Spectrum of Consciousness*. Quest Books.